

Ти не моя, голубко сива!
Щаслива доленька твоя,
Моя же доля нещаслива,
Бо ти, дівчино, не моя...

* * *

Марися готувалася до зустрічі. Одягла просте подільське дівоче вбрання, завітчала косу стьожками. Назбирала пролісків і нерозквітлих конвалій, припасувала до грудей букет, як дівчата на вечорниці приходять. Тривожно прислухалася, виходила аж до воріт, виглядала. Починала гніватись, поверталася до кімнати. Та не могла заспокоїтись і знову виходила аж на вулицю.

Уже звечоріло, минули умовлені для зустрічі години. Якось невидима сила повела Марисю вулицею аж до семінарії. Зупинилася, прислухаючись. Почулися десь звуки знайомої флейти. Підійшла ближче, тихо, щоб не наразитись на якусь пригоду, обізвалася:

— Степанку! Степаночку!...

На якийсь час обірвалася за семінарськими мурами гра на флейті. Стояла у невимовній тривозі. Прислухалася. Знову почала голосити флейта, проймає серце. Дівчина хотіла десь причаїтись і слухати, слухати. Не могла дати раду собі.

«Що трапилося? Погордував мною? Ні, він не такий...»

Прокидалося почуття дівочої гордості. Пішла. Слідом за нею тужно ридала флейта за стінами семінарії.

Попростувала не додому, а в провулочок, на крутий берег Смотрича. Зупинилася на тому місці, де минулого вечора промайнула незабутня годиночка. Зняла квіти з грудей, поклала на підніжжя мадонни. Хотілося стати перед нею на коліна, благати поради. Та холодом віяло від білого мармуру. Пригадала розповідь про те, що мармурова мадонна ронить сльози із незрячих очей, коли людина приносить до неї свої болі. «А хіба може холодний камінь плакати?» — запитувала і відповідала: «Може плакати, бо й серце, навіть кам'яне, ридає, коли душа наповнюється вщерть почуттями...»

Пізно поверталася додому, несла з собою дівочу печаль. Її зустрів панотець.

— З тобою щось сталося, дочко? На себе не похожа. Допізна десь барилася?

— Була в подружок... Засиділася... Трохи голова бо-
лить...

— То треба тобі раду дати... Незабаром приїде із столиці ревізор із священного синоду перевіряти консисторію... Людина значна, нежонатий.*— Питливо поглянув на дочку.

Марися зашарілася. Очі налилися сльозами. А в думках бриніла мелодія, що її чула за мурами семінарії.

* * *

Вийшовши з карцерів, побратими надвечір зібралися на раду в кімнаті Мирона.

— Це ми відбули перший іспит із філософії. За дві доби кожен міг себе уявити Сократом, глибоше пізнати, хто він є. А ти, Степане, маючи чудову флейту та торбу за плечима, міг би тепер помандрувати, як мандрував Григорій Сковорода,— жартував Мирон.

— Кожному з нас, як тому бурлаці, мандрівочка пахне. Філософія життя глибока від тієї церковної, що навчає непротивленню і рабській покорі. Наші церковні філософи навіть Гегеля запрягають у свої наритники.

— Не запряжуть,— відповів Степанові Анатолій.— Порвуться ті плетені наритники. Київські студенти мені давали читати журнал «Отечественные записки». Там статті Іскандера-Герцена «Листи про вивчення природи» розбивають церковну містику. Природа, буття, пише він, є початком усіх початків.

— Передплатити нам би такий журнал!

— Університетська молодь тепер захоплюється «Современником». Там надруковано цікаві статті Чернишевського.

— То передплатимо й «Отечественные записки» й «Современник».

— І в карцер знову?

— Це все цензурою дозволяється.

— Наші школи духовні мають свої статuti і своїх пашоновів-донощиків.

— Пляувати на ті статuti! — гнівався Мирон.— А пашоновнам треба морди бити. Я не ручусь, що тому донощиків не поверну носа аж на потилицю.

— Тоді зазнаєш грат не тільки в семінарії, а й у Карме-люковій башті.

— То що ж? А коли хочете знати, то наше сидіння в карцері — це тільки початок біографії. У богом спасенній країні все благоденствує. Що більше роздають орденів, то

більше мурують тюрем. Треба обирати або ту, або ту нагороду.

Свидницький звівся і, піднісши руку, продекламував:

Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!..

— Звідки, Анатолію, таке вичитав?

— Переписав у київських студентів недруковану Шевченкову поему «Кавказ».

— Недаром ти часто мариш про Київський університет.

— Так, марю... Бажаю навчатися в Київському університеті. Хоч ми родились у попівських сім'ях і наші батьки хочуть, щоб ми пішли їхніми богоугодними шляхами, та життя веде нас на інші стежки. Тепер час служити народові не розмовами, а корисним ділом. Тому я мрію вступити на медичний факультет. Ще рік, а там зберуся з силами, кину семінарію і подамся до університету.

— Хороші мрії,— задумливо підтримав друга Степан.— Моя мрія — теж стати лікарем. Доведеться витримати бій з панотцем... Але я закінчуватиму семінарію, а тоді подамся аж до столиці.

— А моя мрія інша... Кинути ці богословські науки та піти бурлакувати, щоб темному людові нести просвіту, пробуджувати свідомість...— Мирон, як граблями, своїми шкарбукими пальцями зачесав чорне волосся. Так він робив, коли починав щось говорити. Тоді братчики замовкали, слухали.— От і зараз пішли вісті, що наш цар-батюшка Миколка затіває з турками війну. А в країні тривожно. Поржавілі ланцюги кріпосництва ледве тримаються. Латають їх хрестами та канчуками... Звичайно, у всі епохи раби найбільше боялися канчуків. Але коли в душі раба є іскра святого вогню, то прийде час — і вона розгориться... Треба бути з своїм народом. Пробуджувати приспаний дух вольності. Такі я визнаю заповіді!

Мирон на цьому обірвав розмову, бо за вікном щось стукнуло.

— Це ти, Пашовоне, виконуєш державні обов'язки? — гукнув у вікно Мирон...

* * *

Як завжди, на великі свята в семінарії відбувався концерт. Такий концерт підготували семінаристи і на клечаль-

ну неділю, прикрасивши саморобну сцену канупером, любистком та м'ятою.

Руданський на флейті, а Свидницький на скрипці виконували народні мелодії. Потім Степан ще імпровізував соло на флейті, весь час поглядаючи на слухачів. В тому кріслі, де на попередньому концерті сиділа Марися, побачив іншу дівчину. Вона була одягнена в Марисине вбрання. Навіть така ж біла квітка красувалася на грудях у дівчини.

Аплодуючи, невідома зірвала квітку з грудей і кинула флейтистові. Він підняв квітку. Біля неї була припасована писулька:

«На концерті не змогла бути. Квітку передаю через свою подругу. Сьогодні ввечері зустрінемось на кручі... Сьогодні або ніколи. Марися».

Здалося, що від квітки повіяло знайомим подихом.

Тільки стемніло, Степан, захопивши флейту, прибув до умовленого місця. Тривожно наблизився до мармурової мадонни. Зупинився... Побачив Марисю, що стояла на колінах перед скульптурою, ніби благаючи, склала руки на грудях. Плече оголилось, леліло білою округлістю, як і плече скульптурної мадонни...

— Марисю!..

Дівчина повільно підвелася, підійшла до Степана і застигла у ніжному мовчанні. В цьому мовчанні вона здавалася ще чарівнішою, наче увібрала в себе синю прохолоду вечора і відблиски догораючої на крайнебі тихої зорі.

Степан приголубив дівчину. Вона промовила:

— Не була на концерті, бо панотець не дозволив...

Пішли берегом. Смотрича.

Степанові здавалося, що вперше в житті так м'яко торкається до його грудей подих легкого вітровіння і гойдає на своїх крилах. Увесь розпливався в солодкому хмелі. Темне зоряне небо нахилилося до нього з-під дівочих вій.

— Хочу всю ніч ходити з тобою серед руїн, щоб живими поставали легенди про них і краяли душу.

Зупинилися на найвищій кручі.

— На тихе плесо під цією кручею щорічно злітаються леbedі. А з кручі далеко видно Поділля. Багато переказів ховає в собі ця круча... Коли б ми тут померли, голублячись, то й про нас залишилися б легенди...

— А хто б їх переповів?

— Оце каміння...

— Ні, краще, Марисю, творити казку життя.

— А я хотіла б бути такою лебедицею, як у легенді. Слухай... Це було, коли ще татари набігали на наше Поділля і забирали в ясир подолян. На кручі стояла татарська варта, а під кручею на тихому плесі зліталися лебеді. Квиління лебедине роздратувало татарина. Він випустив стрілу в зграю лебедину і поранив крило лебедиці. Зграя лебедина довго кружляла над пораненою лебідкою, не знімалась у вирій. Сім день квило лебедине плесо. Та не зрослося крило лебедиці. Не могла вона летіти у вирій. Залишився біля своєї лебедиці її лебідь вірний. Коли надходила зима, він наносив сухої трави, обгортав, зігрівав лебедицю, голубив її, аж доки втратив сили. Надійшов час умирання знесиленого лебедя. Він розпростер крила над своєю коханою і заспівав лебедину пісню, таку дзвінку й вразливу, що здригнулася круча і заціпила татарська сторожа. То була остання лебедина пісня. Кожної весни, повертаючись з вирію, лебеді провідують цю кручу, кружляють, сумно квілять. А обірвана пісня лебедина звучить у шелесті трав і дібров. Народжуватимуться і помиратимуть лебеді, а пісня зринатиме з глибини чистих джерел, житиме в плескоті тихих озер, прозорих плес, у подуві вітру, в леміні шовкових трав.

Замовкла. Потім запитала:

— Хотів би ти бути таким лебедем?

— Хотів би, тільки при умові, щоб ніхто не підбивав моїй лебедиці крила.

— Заграй на флейті про лебедицю.

Степан заграв...

— Хотіла б, щоб ти до нашої зустрічі нікому не грав на флейті. Обіцяєш? — багатозначно запитала Марися.

— Обіцяю.

Дивився їй у вічі...

— Заграй ще. Може, востаннє послухаю.

У виразі її очей Степан прочитав щось недомовлене, заховане глибоко в стражденному серці.

Вітер гривастими кінцями котив хмари, ніби наступала орда, пускаючи вогняні стріли.

* * *

Руданський і Свидницький іноді грали на весіллях і набули в цьому ділі слави. Тому вирішили не повертатися до своїх батьків під час літніх вакацій, а заробити грошей. Дещо вони відраховували на передплату журналів для по-

братимського гуртка. До того ж Анатолій мав добути коштів, щоб податися на навчання до університету. Обидва тепер оселилися в кімнаті Мирона.

Граючи на весіллях, юнаки записували пісні та перекази з уст народу. Степана особливо цікавив народний гумор.

Якось проходив Степан по бульвару, де гуляли міщанські пустомелі, й почув розмову.

— Той службовець духовної консисторії примусив свою вродливу дочку заручитися з прибулим із столиці багатим чиновником. Вона, сердешна, дуже побивалася, бо зналася з якимсь семінаристом.

— Тож-бо любов... Ох, ті семінаристи!

— Кажуть, що через те й батько її залишив Кам'янець, переселився... Навіть собаку забрали з двору, десь по-везли.

Молодиці, слухаючи розповідь, хихикали. Степанові здалося, що то сміються з нього, і він прискорив кроки, зник.

Потім ходив на кручу над Смотричем. Від мармурової мадонни повіяло холодом самотності. Біля її ніг лежали зів'ялі квіти. Пізнавав, чия рука поклала їх тут. Ніс тривожні думки до Марисиного двору, з якого віддавало пустою. Навіть собака не загавкав, не порушив сонної тиші.

Повертався, ніби випроводивши когось рідного до могили. Здавалося, що обірвалася в душі якась мелодія, залишивши надовго звучання пекучого жалю. Снувалися слова того жалю:

Мене забудь, моя дівчино!
Спокійно жий, щаслива будь,
Цвіти хоть рожой, хоть калиной —
Мене забудь, мене забудь!..

Мене забудь — і тяжким смутком
Не розбивай біленьку грудь!..

Зустрів збентеженого, розкуйовдженого Мирона.

— Де ти запропастився, Степане?.. Братчики збираються. Ходімо до мене... Чим ти занепокоєний? — Мирон увів Степана в кімнату, де чекали братчики. — Я теж занепокоєний. Був на селі. Народ хвилюється. Всюди розмови про війну. Ніби французи й англійці на боці турків. Пішли чутки про формування полків. Ополченням будімо давати муть волю. В церквах правлять молебні за вступ російського війська у Валахію і Молдавію, навіть у Болгарію. А ти що чув, Степане?

Степанові стало ніяково за свою необізнаність. А Мирон ще й докоряв:

— Тепер нам не на флейті триндикати, а щось більше треба робити...

У країні відбувалися посилені рекрутські набори. В селах спалахували заграви — горіли поміщицькі будівлі. Каральні загони утихомирювали канчуками та кулями непокірних кріпаків. По лісових нетрях і глухих шляхах бродили бездомні та бездольні, на південь марширували полки. В церквах зачитували маніфести та повеління імператора Миколи, а попи горланили «Многії літа».

Докотилися вісті про розгром під командою віце-адмірала Нахімова турецької ескадри в Синопській бухті. Та найбільше насторожували людей чутки про нові події: ранньої весни 1854 року стало відомо про оголошення Англією і Францією в союзі з Туреччиною війни Росії. Союзники напали на російські фортеці в Фінляндії, Одесі, на Камчатці, на Соловецьких островах. Союзницька ескадра підійшла до кримських берегів. Почалася облога Севастополя.

Семинаристам останніх курсів дозволялося постригатись на полкових попів і відбувати в Крим. До того ж ширилась чутка, що губернатор наказав за провини віддавати семинаристів у військо по рекрутському набору.

Про все це розповів братчикам Мирон. Велику зацікавленість викликала добута ним книжечка «Хрещена власність», видана за кордоном Герценом. В ній читали:

«Доки поміщик не заморив голодом або не вбив фізично свого кріпака, він правий перед законом і обмежений тільки сокирою мужика. Нею, мабуть, і розрубается запутаний вузол поміщицької влади».

Очі Мирона заіскрилися.

— Свята правда, — говорив він. — Треба розходитись по селах, доки нам не погодили чуби. Треба підтримувати рух за формування козацьких полків. Є відомості, що на Київщині багато сіл оголосили себе вільним козацтвом, вимагають зброї, щоб іти на війну, а після війни одержати волю. Селяни хочуть, щоб разом з ними ішли й приходські попи. До духовних консисторій поступають численні супліки приходських попів про селянські збурення. Коли б до цього всього піддати вогню... Не сидіти ж нам та співати на молебнях...

— Я поділяю думки Мирона, — підтримував Свидни-

цький. — Нам знайдеться багато роботи. Могла б знагнитись і моя пісня.

В полі стояла,
Брівками моргала:
«З гаю, хлопці, до мене —
Добрий розум у мене.
Гострі ножі аж горять
На панів та на царя,
Гострі ножі — порада,
Збирай же ся, громада.
Гострі ножі точені,
В крові панській мочені.
Ой мочені, купані
У городі Умані.
Беріть ножі у руки,
Дайте муки за муки».

— Чудово! Таких пісень нам треба! — гарячкував Мирон. — А ти, Степане, що вигадав для нашого діла?

— Можу подарувати для побратимів кілька співомовок, що гумором поціляють у попів та чиновників...

Раптом розмова обірвалася. Під вікном почувся шелест. Мирон вистрибнув у вікно і за кимсь погнався. От-от мав наздогнати. Але той, що тікав, стрибнув з кручі, тільки загуркотіло за ним каміння.

Братчики поквапливо розходились.

* * *

В семінарії відбувалося молебствіє, просили бога дарувати перемогу православному війству. А після молебствія ректор сповістив про незвичайні вчинки семинаристів. Головна провина падала на Мирона.

У лікарні лежав Пашовон, який, стрибаючи з кручі, розбив собі нижню щелепу. Він розповів ректору, будімото п'яний Мирон побив його. Ректор повідомив губернатора про цю подію. Губернатор доручив учинити слідство і зробити висновки, порадивши ректору виключити із семінарії Мирона і піддати рекрутському набору, який відбувався в Кам'янці. Бо слідство доводило, що Мирон наніс фізичні пошкодження особі, яка виконувала «вірнопідданські доручення».

Про цю подію горланили в місті купці. Та ще й про інше розповідали. Якось перекупка спіймала на базарі англо-Француза. Не могла задарма купити в молдаванина гуску

і назвала його нехристом, англофранцузом. Той почав тікати від перекупки, а вона услід:

— Ловіть англофранцуза!

Народ кинувся ловити його. Піймали й до смерті побили невинного молдаванина.

Зазнали прикrostі й братчики — Миронові друзі. Ректор поставив питання про виключення їх із семінарії. Свидницький, не чекаючи рішення, залишив семінарію, лагодився в подорож на Київщину...

Корчилися під вітром берези, гойдаючи журбу нахиленими аж до землі, наче розсічене прядиво, вітами, коли Степан приходив прощатися з Анатолієм. Згадали Мирона.

— Ні! Він не загине, всюди знайде товариша...

— Це тільки він міг себе так тримати, коли вивели його поголеного з набору. Засміявся і гукнув товаришам: «В полі доля стояла!» Не забувайте нашої пісні!»

Друзі підійшли до мармурової мадонни.

— Чому ти схилив перед нею голову? — запитав Анатолій...

— Так, схиляю... І хотів би бачити її в чорному вбранні. Як у польській пісні Ленартовича:

Щоб співати кольор чорний,
Дала-сь голос свій.
І тобі одній покорний
Я співаю кольор чорний,
Бо то колір мій!

— Не розумію твої настрої...

— То треба розуміти, що таке кохання і втрата коханої... Ти кохав коли-небудь?

— Так... Кохав... Але...

— Отож-бо, що «але»... Кохав і я, та оте «але»...

— Думаю описати про це в повісті. Хочеться розповісти і про бурсацьку долю, і про семінарські науки. Анатолій розговорився. — З великою радістю кидаю семінарію. Все едно не бути мені попом. Давно мене вабить медицина. Стати б лікарем... Допомогати хворим, немичним... Хотілося б мати свою кімнату... Сидів би, писав повісті.

— І все про кохання?

— Не тільки про кохання, а й про щербату долю людини...

— А я хочу пісні та балади складати. Виношую їх у серці, а вони просяться на слова і на музику...

— Але ти не стільки романсовий лірик, а, мабуть, більше гуморист. Мені здається, що в цьому поєднанні ти неповторний. Тут ти знайдеш своє покликання, бо в такому поєднанні комічного з трагедійно-романтичним є щось самобутнє, українське, національне.

Довго точилася розмова...

Почали гойдатися у воді зорі. Ніби і мармурова мадонна задивилась на них, похиливши голову в бік Смотрича.

* * *

Ректор семінарії викликав Руданського в кабінет. Сидячи в кріслі, уп'явся очима в семінарста, ніби хотів перевірити, як довго витримає той колючий його погляд. Руданський стояв і дивився повз голову ректора, ніби замріявся.

— Руданський! — нарешті заговорив ректор. — Руданський, син приходського священника отця Василя з Хомутинець... Дякуючи твоєму панотцю, його служінню государю, консисторія взяла тебе під захист. Ти залишаєшся семінаристом-стипендіатом... Сподіваємося, що семінарист Руданський не зрадить свого панотця... Стане служити нам...

— Чим служити?

— Треба мати добрі вуха, чути всякі еретичні розмови і доповідати... У семінарста Руданського є великі можливості. Адже він знався з гуртком крамольників. Подумай, юначе. Саме провидіння кличе тебе на подвиг во ім'я спасіння віри, царя...

Руданський виходив з кабінету ректора, ніби з гидкої клоаки. Злегка тремтіли руки, а серце наче мало вирватись із грудей і розірватись у вибуху гніву. Хотів розвіяти з кимось свою печаль. Але після від'їзду Свидницького і забриття в солдати Мирона гурток братчиків розпався. На пам'ять від них залишилася люлька. Звернувся до неї, як до порадиці, — курив, курив... Ходив по місту, наче в якійсь пустелі. Хотілося ридати... Ні, не ридати, а гірко сміятися. Ладен був розверзти груди, виривати з них цілими жмутками той сміх і жбурляти ним в обличчя кожного самозадоволеного обивателя, заскнілого чиновника, жбурляти в безмовне небо і байдужий місяць, що незмінно описує свої орбіти... Сміхом, сміхом розбудити і сколихнути сонну землю!.. Народжувалися в уяві гумористичні співомовки і не давали спокою...

Ректор обіцяв через тиждень викликати вдруге і знову повести відповідні розмови. Як вийти з такого становища? Найкраще вдатися до гумору і почати грати роль наївного простачка, дурня. Та проходив час, і ректор не викликав, бо нові події в країні переключили його увагу на інше.

Початок 1855 року приносив тривожні вісті про поразки в Криму, про бомбардування союзниками Севастополя, про великі втрати.

Одного лютого дня було оголошено жалобу. В семінарії відбулося траурне богослужіння за упокій душі імператора Миколи Першого. Перед його портретом ректор став на коліна. За ним загуркотіли всі навчателі й семінаристи. Піп, заливаючись сльозами, правив молебень. Занадто жалібливий його спів нагадав оповідку коваля Вакули. Нанизувалися в думці слова:

Так колась моя коза
На льоду кричала,
Як там її звірина,
Бідну, роздирала...

Губи склалися в посмішку. Щоб не видати себе, Степан почав бити поклони, аж гуркаючи лобом об підлогу.

— Лоба розіб'єш, — зауважив семінарист поруч.

— Голова нічого, аби зуби були цілі. — Степан ще за-взятіше бив поклони.

По закінченні молебня Степан, проходячи повз ректора, відволожив слиною очі і зробив заплаканий вигляд.

Ректор глянув на нього, промовив:

— Гідний син свого батька... Врозумів істину...

* * *

Після останнього випускного іспиту ректор покликав до себе в кабінет Руданського. Знову довелося витримати на собі жорстокий, колючий, як дотик терну, погляд і питливу мовчанку. Та Степан добре підготував себе до такої зустрічі й не змигнув оком.

— Степан Руданський... Син священника Василя з села Хомутинець?

— Так, ваше високоблагородіє...

— Якими стежками має піти син священника Василя по закінченні семінарії?

— Хотів би продовжити освіту...

— Богословську?

Степан на мить затнувся на слові. Промайнула думка — вирішив не говорити про свої справжні наміри. Нерішуче відповів:

— Так, ваше високоблагородіє. Отець священник Василій вимагає, щоб я посвятив себе богословію. А п'ята заповідь вимагає чтити отця свого і матір.

Очі ректора проясніли. Він заговорив привітніше.

— Духовна консисторія подала за сина священника Василя клопотання... Подала клопотання, щоб сина священника Василя определити в духовну академію. Священник Василій виявив себе справжнім вірнопідданим нашої імперії. Його супліки в консисторію про сільські заколоти та про непевних осіб заслужили уваги. Тому консисторія підтримує прохання священника Василя направити його сина Степана на продовження богословської освіти.

Степан стиснув щелепи. Відчував, як ударила кров у голову. Закалаталося серце.

— Стривожила юнака радісна звістка? — запитав ректор. — Не всім випадає таке щастя... До того ж про семінариста Степана Руданського були не зовсім благопристойні відомості... Але консисторія покладається на священника Василя...

Після цієї розмови Степан ніби вирвався з пекельних тортур.

Вийшов на вулицю, хотів кудись бігти. Уста мимохіть шептали:

— Ганьба... Ганьба... Якою ціною добувається право продовжувати освіту? Хай богословську... Огидну...

Він картав себе за те, що змовчав перед ректором, не назвав свого панотця Василя підлою людиною. Не помітив, як опинився на квартирі. Схопив побратимську люльку і викурив її кілька разів. Шепотів:

— Так... Заробив ласку від духовного начальства? Виходить, що заслужив. Якщо не я, то мій рідний батечко... Ганьба... Сором... Коли так, то хай послають у духовну академію аж у столицю. А там побачимо... Потраплю, може, кудись в інше місце?.. Віддячу я тобі, рідний батечку, за добротність. Віддячу за твою негідність вірнопідданську. Викую з ковалем Вакулою тобі не тільки чортика, а й справжнього сатану... Правити молебствія, кропиш кропилом, причащаєш темний люд, і сам еси темний, і душа чорна, як ніч непроглядна. А де справжня освіта? Де просвіток для народу? Хто дасть пораду йому, покаже справ-

жній шлях? Чорні круки обсіли наші села і міста. Краю мій — моя печаль і тривога...

З такими думками вийшов знову на вулицю, попростував навмання. Не мав від кого почути пораду, розділити свою скорботу і гнів. Десь розбрелися по світу побратими. Де вони? Куди розлетілися воркотуни-соколи? Чи злетяться до купи знову, на яких шляхах і коли?

Не помітив, як опинився аж біля Кармелюкової вежі. Стоїть вона, сумно позирає чорними отворами, ніби вартувий мовчазно дивиться крізь щілини забрала, озирає здавна бентежне Поділля.

Повз вежу шляхом проходили новобранці. Їх супроводжували кінні гусари.

— Пісню зачинай! — гукав гусарин, підгоняючи тих, що відставали.

Але ніхто не обізвався піснею. Прибиті пилом, понурі, юнаки ледве волочили ноги. Мовчки йшли у невідомі світи, позирали на Кармелюкову вежу, переглядалися між собою.

Ніхто з них не помічав Степана. Йому хотілося гукнути на повні груди: «Зупиніться, подоляни! Уклоніться Кармелюковій вежі!» І декотрі наче відчули Степанову думку. Поскидали шапки, брилі.

— Пісню зачинай! — знову гукав гусарин.

Не пісня, а якийсь стогін почувся у відповідь. Той стогін луною прокотився, б'ючись об мури.

Пройшли новобранці... А Степан ще довго стояв, ніби страдник, прикований до вежі.

Коли замерехтіла перша вечірня зірка, попрощався зі стежками на березі Смотрича, що залишили незабутні згадки.

— Прощай, убогий Кам'янець, — шептали вуста, — прощайте, стежки-доріжки, якими ходив на кручі, носив свою тривогу й любов... Прощай і ти, яснооке свято моїх найкращих хвилин.

Яскравіше замерехтіла зірка, наче кликала кудись у незвідані далі...

* * *

Ще віддала від Хомутиців Степан почув гудіння церковного дзвону. Били на сполох.

«Десь пожежа? — промайнула думка. — Але не видно ні диму, ні полум'я».

Коли в'їхали у село, почув галас на церковному майдані. Дома застав одну матір. Вона просльозилась, обіймаючи сина.

— Степаночку!.. Синочку!.. Очі виплакала, виглядаючи тебе. А в селі бунтація пішла. Нашого панотця не випускають із церкви. Оточили з киями церкву і гукають, щоб панотець брав з кожного присягу іти в козацькі полки. Бо, мовляв, після війни буде воля тому, хто запишеться у козаки... Таке робиться... Таке робиться... Куди ж ти, синочку...

— Я швидко повернуся, мамо, — обізвався аж у дворі і поспішив на церковний майдан, заповнений людьми.

З сірими, зарослими бородами обличчями, з трудівничими горювальними шиями, запаленими очима стояли в напруженому чеканні сини нужди і праці. Тулились один біля одного, як дерева в лісній гушавині. Попереду сивий дідок хитав головою і зморщеними губами шепотів щось своє давнє, пережите. Здавалося, доля цих суворих людей раптово, ніби з підземелля випірнула, скинула з них одвічну мовчазність. Виліз на поміст інвалід, вимахував костуром, гукав:

— Я ногу віддав на війні і все нутро своє понівечив... Не буду мовчати! Хай запише нас усіх панотець у козаки і служить молебень! Бо скоро прийде Гарибальда, то він...

— А хто ж той Гарибальда?!

— Такий, як у нас був Кармелюк!..

— То добре!

— Хай приходе!

— А ось попович приїхав!

— Може, він вблагає панотця присягу козацьку правити.

— Відчинімо двері церковні!

— Хай вийде отець Василій!

— Хай із сином привітається!

Поруч з інвалідом на підмостках стояли коваль Вакула і Степанові друзі дитинства. Гнівні й рішучі. Степан підійшов, привітався:

— Здорові будьте, Кармелюки!

— Здоров, Степане...

— Здоров, друже...

Усміхалися, тисли йому руку.

— Відчиняйте церкву... Хай вийде із облоги отець Василій! — гукали з натовпу.

Заскиглили церковні двері, і на порозі з'явився худий, переляканий панотець. Побачивши сина, він розгубився і промовив:

— Свят, свят...

— Молися, панотче... Молися за свої гріхи... За свою душу окаянну! — гнівно звернувся Степан до батька.

Той хотів знову повернутися до церкви і заховатися. Та Вакула вступив йому дорогу, і панотець залишився на підмостках. Він був похожий на подвижника, що виліз із печери. Молитовно на грудях склав руки, як святий на іконі. Коло нього, як на варті, стали чоловіки з киями.

— Православні парафіяне! Чим ми прогнівили бога-всдержителя? Який одвіт ми дамо в день судний перед його святим престолом?... Киньмо курити сатанинського наущенія люльки під церквою...

— В Чигирині курили люльки і при освяченні гайдамацьких ножів! — вигукнув сивий дід.

— Православні парафіяне! — знову почав панотець. — Тяжка година випала на нас... Тяжко нашому батюшці — царю Олександру Другому, що став на отечеський престол у цю годину. Даваймо помолмися за віру, за царя...

— А за землю, волю та мужицьку долю! Бо як прийде Гарибальда!

— Записуй у козацькі полки!

— Щоб волю добути!..

— Православні парафіяне...

Але панотця ніхто не слухав. Стояв лемент на майдані. Розмахували люльками, киями, кулаками.

— Тримати його в церкві, доки не пристане на нашу вимогу!

— Або роздягти, як турецького святого, і посадити у холодну воду, як в інших селах!

Наперед вийшов коваль Вакула.

— Братове, — почав він. Галас ушух. — Кожне діло треба робити розмірковано. Щоб ударити молотом по розпеченому залізі, то слід зважити, що з того вийде. Чи плуг, чи леміш, чи швайка, чи, може, один пшик...

— Правду коваль говорить...

— Отож моя рада така: обрати кількох чоловік, послати в сусідні села. Хай розпитають, де що і як робиться... Може, якусь раду добудуть. А панотця пустити додому. Вже ж три дні просидів, молячись, у церкві. Хай іде до своєї попаді, доки не потрапив до лику святих. У нього теж душа не з лопуцька... Хай делікатно поворкує з попадею, то, може, більше християнського духу набереться.

— Ха-ха-ха!

— Оце добра вигадка!

— Добрий штукар наш коваль!

— Говорить, як молотком влучає по розпеченому.

— Випустімо попа! Поставимо біля його хати сторожу з киями, щоб не втік у консисторію.

— І щоб до якої молодіці не чкурнув через тин. Бо попів у рясах наче чорти на крилах носять.

Покотився сміх по майдані.

— А наостанку скажу, — знову обізвався коваль, — тримаймося всі громади! Разом будемо вирішувати всякі справи і гуртом захищати нашу щербату долю. Оберімо людей, що вартуватимуть біля дзвіниці. Коли що, то треба бити на сполох. Тільки даремно не треба сполоху робити.

— Оберімо!

— Оберімо!

На обрання вигукували імена найповажніших селян. Попа випустили з церкви. В супроводі трьох чоловік з киями він пішов додому.

Громада розходилась. Степан із друзями пішов до Вакулиної хати.

— Коли така нагода, то запрошую бути кумом. Народився син у Харитини, — промовив коваль.

Степан оселився у Вакулиній хаті.

* * *

Як і раніше, до кузні надвечір сходилися селяни. Тепер більше велися розмови про війну, про уславлений Малахія курган, про нового імператора Олександра II.

— Кажуть, що волю збирається дати? Це не такий, як його батечко був...

— Та яблучко від яблуні недалеко падає.

— Може, таки змилюється над мужиками...

— Чекай, доки попливеш, як вареник у маслі. Тільки щоб на дно не сів, шукаючи щастя-долі.

— Щастя має ноги, а біда — роги.

— Наше щастя, як у тої курки, що решетом накрили перед весіллям.

— Та ще й шупають, чи є в неї яйця...

Степан, працюючи за молотобійця, прислухався до розмов. Працював кожного дня, щоб заробити грошей на дорогу. Та щоб і під час навчання не пропасти з голоду, бо не сподівався батьківської допомоги.

Та не тільки з цього мав користь. Із селянських розмов черпав багато мудрого, дотепного, та й сам підкидав

жартівливі слівця. За таку вдачу люди любили жартівливого юнака і поважали його.

Кінчаючи роботу. Степан опускав на землю молот, сідав до гурту, розповідав про минуле й сучасне. Говорив про походи Сагайдачного і Хмельницького. А найбільше цікавили слухачів повідомлення про Кримську війну та про нового імператора. Розпитували — який він з виду, чи дуже сердитий.

— Лисенький? — перепитували.

— Кажуть, де лисий править, там у чубатих голови болять.

— Ні, не так... Кажуть, що лисому краще старців водити або гребінці стругати, тільки не державою орудувати.

— А ще й таке кажуть, що лисий у державі, як безхвостий півень серед полохливих курей.

— Хоч і безхвостий, а курку скубе, де спіймає.

— Ха-ха-ха!.. Ото договорились...

Степан узяв у руки викувану Вакулою сокиру.

— Як ви гадаєте, чи добре кує коваль сокири?

— Добре!

— Го-стрі?

— Як бритва!

— То слухайте таку загадку... Був один майстер тесляр. Добре тесав і дуба, і бука. Пан наказав йому витесати дубову кліть для ведмедя. Не їв і не спав тесляр, доки не зробив дубової кліті. Хоч наостанку сокира так затупилася, що він лише обухом пригонив дверчата. Доки зробив, то так знесилився, що й заснув у кліті. Прокинувся тоді, як пан запер його там замість ведмедя. Хотів порубати риштування кліті, щоб визволитись, але затуплена сокира не брала дерева. Так не міг вийти сердешний тесляр на волю... Хто ж відгадає — в чому була необачність тесляра?

— Треба було тримати гострою сокиру.

— Так... Сокири гострі треба тримати в руках. Знадобляться.

— Добра загадка... Розкумекати її треба.

— Попович, а поговориш з ним, то розуму наберешся.

— Не те, що його панотець...

— Молоде орля, та сміливо крила розправляє.

Задумливі селяни розходились, а Степан ішов до коваля левої хати. Батьківський дім він рідко навідував, і то заради матері...

Коли випали материні іменини, Степан уже лагодився до

від'їзду на навчання. Та все ж пішов додому. Зібралися гості. Приїхав старший брат Грицько, який працював у конторі однієї економії на Поділлі. Молодші брати Юхим та Олександр прибули на вакації.

Наймолодша в сім'ї Руданських сестра Ольга, що навчалася у приватній школі, приїхала з Мізлякова.

Крім своїх, ще прибули в гості три сусідні попи з попадями.

З такої нагоди панотець закликав сільських музик. На двох скрипках, кларнеті й цимбалах грали польку і кадрили. Попи не танцювали. Зате вдовольнялися танками попаді. Всі три разом, поклавши одна одній руку на праве плече, а лівою взявшись у боки, кружляли, приспівуючи:

На городі курочка громадить,
А півничок додому провадить...

Попи спостерігали за попадями, притупцьовували, сидючи, в такт. Ось не втерпів один піп і, скинувши чорну рясу, гукнув:

— Давай комаринської! — Пішов навприсядки, тільки мерехтіли його смугасті штани, а коса аж вихрилась. Ще й приспівував:

Ой ти, сучий син,
Комаринський мужик...

Степан спостерігав за розвагами, мовчав. Сумний його вигляд не пасував до попівської гулянки. Іноді він поглядав на свого панотця і зневажливо відвертався.

Ольга пробувала розважити брата. До того ж вона хотіла показати свою освіту, здобуту в пансіоні. Намагалася говорити по-шляхетському.

— Чому вас навчають у пансіоні? — запитував Степан.

— Zakon boży, pisać, haftować, tańczyć¹.

— Хочу з тобою, Ольго, серйозно поговорити.

— Bardzo mi przyjemnie².

— А чогось корисного вас не навчають? Географії, природознавства?

— Nie uczymy...

— Може, ви б учили рідну історію, мову?

— Nigdy! — вигукнула з гонором. — Byłam by głupia!³

¹ Закон божий, писати, гаптувати, танцювати.

² Дуже мені приємно.

³ Ніколи. Була б дурною!

— Даремно... Даремно, Ольго... Польську мову я знаю не гірше за твоїх шляхтянок. Люблю мову Міцкевича, Красицького. Але розмовляти нею для гонору, для зневаги нашого рідного не хочу.

— Jaki sram!¹

Бачачи, що розмова з сестрою стає неприємною, Степан, щоб вийти з такого становища, запросив її до танців.

— Dziękuję..., nie chcę², — погордо відповідала.

— Бідне дитя, — похитав головою Степан. — Чотирнадцять років має, а так звівечив молоду душу шляхетський пансіон. Це прокляття! Де наша честь, гідність, повага до свого народу?

— To fajdaky!³

— Ганьба! Сором!

Панотець Василій прислухався до розмови Степана, подав свій голос.

— Кожному своє... Ольга виховується серед благородних панночок. Не в мужиків нам навчатися, а в панів, у благородних людей. Треба бути образованими, щоб нас і сусіди на покуті саджали...

— Розумного саджають на покуті для честі, а дурного — для сміху.

Степанова гострота пройняла панотця.

— Не чекав такого від свого сина. Я ж тебе послав уму розуму навчатися... А тепер у духовну академію посилаю, щоб наш рід возвести, возвеличити...

— Честю треба возвеличувати, а не безчестям.

Мати, слухаючи розмови, втрутилась:

— Буде вам сваритися...

Степан звівся від столу й пішов до дверей. Мати — слідом.

— Куди, Степанцю?.. Ти ж завтра від'їжджаєш?

— Не побивайтеся, мамо. — Обняв, поцілував матір і вийшов з дому.

* * *

Табунами дикої орди котилися хмари, віщуючи осінні негоди. Прив'яла понад шляхом долинь вкривала свою сивизну поруділим ряботинням.

¹ Який сором!

² Дякую. Не хочу.

³ То бидло!

За підводою разом із Степаном ішли Вакула й Харитина. Випроводжали в далеку дорогу. Харитина пригортала до грудей немовлятку і несла ворочечок з їжею.

— Візьми, що напекла, бо дорога далека, — мовила, даючи ворочечок.

— Спасибі... Ти мені як рідна сестра. Доглядай і рости мого хрещеника. Виросте, прославить рід ковалів Вакуленків... Бач, ручку висунув з повиття. Видать, буде добрим молотобійцем.

Посміхнулась Харитина, беручи за руку немовлятку. — Дмитрику! Попрощайся рученям з хрещеним батечком. Хай буде йому все добре в далекій дорозі, — аж стогнала Харитина. — Ходили наші прочани до Києва, говорили: «Ідеш день, ідеш другий, та тижнів за два й дійдеш до Лаври».

— Доберусь до Києва... Може, там залишусь на навчання. А ні, то подамся в Петербург. Там більше світу. А те мене не страшить, що дорога далека. Папери від консисторії допоможуть зупинитись у Києві в монастирі. А під Москвою перебуду в Троїце-Сергіївській лаврі. І пам'ятну старовину подивлюсь, та й Москву огляну. А з Москви до Петербурга залізницю проклали. Сів у вагон, зашпів паровоз, наче самовар, — і за день у столиці.

— Як же це самовар мчить?

— По залізних рейках котиться... Ще не бачив, а так розказують. Коли б така залізниця була покладена з Москви до Києва та до Криму, то не здолали б Севастополя союзні війська... А то відсталість наша...

— І все то залізне, залізне... Багато роботи тепер буде ковалям. Куй та куй залізо!

— Куй, Вакуло! Куй. Може, й ковані сокири знадобляться!

Прощалися.

— Ми ще зустрінемося на одних вибоїстих шляхах-доріжках. — Вакула потиснув руку Степанові, обняв його. — Повертайся та й вісти про волю привозь. Спасибі за все добре. Спасибі, що навчив мене, темного, грамоти. Тепер я й Харитині дещо читаю.

— Кожної неділі читає мені Вакула, — додала Харитина, — і так сердечно там пишеться, як у пісні рідній:

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.

Дмитрик на руках у матері шукав рученятами пазухи. Засоромившись, Харитина відійшла кілька кроків, стала впритул до тополі, щоб погодувати дитину. Вітерець зривав з тополі листя, і воно, кружляючи, лягало до материних ніг.

— Стій так, Харитино, під тополею, а я тебе змалюю.— Степан витяг аркуш паперу і олівець, почав малювати.

Вакула, всміхаючись, поглядав, як швидко Степан виводить олівцем обриси тополі, навіть змальовує листочки, що кружляють у повітрі. Харитина щільніше пригорнула немовлятку, і воно пальчиками трималося за материні груди.

Степан захоплено змальовував постать матері.

— Добре виходить. Наче насправді.— Вакула схвально хитав головою.— Ніби Катерина край шляху, що про неї описано в книжці.

— Я не Катерина, а Харитина,— заперечила і з материнською гордістю глянула на Дмитрика.

Малюнок Степан подарував Вакулі, підійшов до Харитини.

— Радію за Вакулу, що має подругу таку.— Поцілував її в щоку.

— Та не дуже, бо Вакула розсердиться,— бризнула сміхом Харитина.

Степан сів на підводу. Заскрипіли дерев'яні колеса. Вакула і Харитина стояли, махали руками. А крилаті вітраки, ніби чіпкими руками, намагалися обійняти сизі простори...

Гайвороння закружляло над горбатою землею, віщуючи наближення сльоти. Самотньо в полі довгою борозною ішов орач, похиливши плечі. Мугикав пісню сумну, і вона обіймала його, голубила, як рідна мати. Ніс у тій пісні трудне своє серце по полю, мережаному негодами...

Частина третя

ЖИТТЯ ГАРТУЄ СЛОВО

Крокував по гранітній набережній, нічого не бачачи перед собою за думками, що купчилися неприборканими табунами степової дичини. Розмахував повільно рукою, в якій давно погасла люлька.

Сів на кам'яних уступах Неві, хотів збагнути все, що скоїлося. Гірко посміхнувся — пригадав вступні екзамени в духовній академії. Екзамени склав. Жив з ченцями в келіях Олександро-Невської лаври. Та не приваблювали перспективи духовної освіти. Будинки академії з темними закапелками, притворами справляли гнітюче враження. Здавалося, що там по вузьких коридорах не люди ходять, а повзають темнозорячі кроти.

Перевів зір на люльку, лагідно усміхнувся.

Виручила бузинова побратимська порадиця. Це скоїлось раптово... Після вступних іспитів треба було забрати назад документи, щоб з ними пробивати шлях до Медико-хірургічної академії. Але як це зробити? Пішов до управителя канцелярії духовної академії. Тонкий, сухий, високий, з шнею, як в обпатраної курки, і з великою на ній кудлатою головою, управитель здавався кілком з начепленою макітрою.

— Чого ради пришед?

— Ваше священство, прошу мої справи поглянути.

— Як звешся?

— Степан Руданський.

— Стефаній Руданський? — перепитав той.— Стефанос, сіреч по-грецькому вінок.

Відшукав, поглянув, як дивиться шуліка на курча.

— Його преосвященство волять оголосити студентом Стефаноса...

— Ні... Я маю повернутися...

— Чого ради?

— Мати хвора... Попом служитиму дома.

— Е-е-е,— мекнув управитель.— Сіє не може бути законів академічних ради.

— Сіє мусить бисть! — настирливо поглянув на управителя Степан. А далі витяг свою бузинову саморобку.

Така поведінка обурила управителя. На його блідих щоках спалахнули червоні плями, запалі очі вирячилися. Макітра на кілку загойдалася, ніби хто вдарив по ній.

— Чого ради шаташася в домі духовнім всяка твар, акі навожденія от лукавого!

Степан, не виявляючи належної почитивості, стояв, посміхався.

— То сей бисть біснуватий? — звернувся управитель до свого помічника.

— Сія okazія бисть горькая, паче терній зелених. Не припустимо, даби довідався велебний настоятель наш...

Гроза буде кромешня. Отпустімо гріховного млада во своясі.

— Во своясі? — перепитав управитель.

— З миром і помислом божим, акі Христос біснுவатого.

Управитель, пишучи на паперах, прокволисто промовляв:

— Во своясі, акі навожденіе от лукавого, даби отець духовний вразумив і понавчав своє чадо різками до скреготанія зубовного.

А подаючи Степанові папери, промовив:

— Не в академію такихих, а на вогненних колісницях в ад кромешній! — Показав сухими пальцями на картину страшного суду, що висіла на стіні кабінету.

Після цієї події Степан не поспішав на ночівлю до ченців. Чи й приймуть тепер? Та куди підеш?

Поглядав на люльку.

«Визволить порадиця бузинова. Піду до того ченця, що ласий на «гріховні соблазни» і нишком курить з моєї люльки та похваляє міцний подільський тютюнець... У нього душа делікатна, хоч і бараняча голова».

На цій думці повеселішав. Здалося, що й хвилі каламутної Неві скинули з себе похмуру тінь Петропавловської фортеці.

* * *

Наступного дня відшукав будинок Медико-хірургічної академії. З невідомим досі душевним трепетом зупинився біля дверей. Не наважувався зайти. Сів на східцях. Спостерігав, як гомінкими групами входили й виходили студенти, не помічаючи бідно зодягнутого подолянина. Витяг з кишені люльку, витрусив попільць, ударяючи об підшву чобота. Це, очевидно, зацікавило кількох студентів. Вони зупинилися, спостерігали й сміялися.

— Добряча люлька! — мовив один.

— Добути б нам таку сьогодні для вистави «Москаля-чарівника».

— Добре було б, якби Чупрун на сцені закурив з такої люльки.

Слухаючи розмови, Степан посміхнувся. Тоді один із студентів обізвався:

— Звідки примандрував у столицю з такою дивовижною люлькою?

— З Поділля, — неквапно відповів і ще раз постукав люлькою, витрушуючи попільць.

— О-о-о!

— Земляк!

— Позич нам, земляче, сьогодні на вечір свою люльку.

— Ні... Це моя порадиця, і я її не позичаю. Хіба можна вірну подругу позичати комусь? Не пристало...

— То приходь сам до нас на вечір...

— А хто ти будеш, земляче?

Степан звівся зі східців, став у гурті, почав розповідати про себе. Розповідь викликала жвавий сміх. А коли Степан зачитав резолюцію, з якою його відрядили «во своясі» з духовної академії, то студенти бралися за боки, падали зо сміху.

— Треба розповісти про хлопця Іллі Васильовичу Буяльському!

— А хто той ваш Буяльський?

— Не знаєш? Це ж професор, апостол хірургії!

— Відкрив новий метод заморожування трупів... Світило науки і щирий земляк.

— Ну, коли так, то ведіть до нього.

Студенти повели Степана по коридорах. У кабінеті їх зустрів сивий з веселим обличчям професор.

— Подивіться, Ілля Васильовичу, яка люлька у цього юнака!

— А які папери в нього!

Посміхаючись, Степан подав професору люльку й папери.

Буяльський взяв люльку.

— Саморобна? — запитав.

— Так...

— Це добра ознака для майбутнього хірурга.

Переглянувши папери, професор почав голосно вичитувати:

— Во своясі, акі навожденіе от лукавого...

Залився сміхом. Сміялася вся група студентів.

— Це нагадує мою юність... Мій отець, піп із Новгород-Сіверщини, теж мріяв зробити з мене свого заступника. — Пильно ще раз поглянув на Степана професор і серйозно запитав: — Хочеш навчатися в Медико-хірургічній академії?

— Це моя мрія...

— Добре... Будеш навчатися. Сьогодні познайомлю тебе з керівником кафедри хірургії Миколою Івановичем Пироговим. Він нещодавно повернувся із Криму і читатиме студентам про свій досвід хірургічних операцій під час

захисту Севастополя. Сам він збирається переселитись працювати на Україну. Теж із різночинців і підтримує нашу плебейську молодь.

Незабаром у великій аудиторії, переповненій студентами, слухав лекцію знаменитого Пирогова. В ній розповідалося про різні випадки операцій на тілі поранених у бою захисників Севастополя.

Після лекції Степан підійшов до професора Буяльського, і той повів його до Пирогова.

— Це з України юнак. Замість духовної академії хоче навчатися в нас.

Пирогов добрими і разом з тим суворими очима поглянув на юнака, ніби зважував його витримку.

Степан, вклонившись, сміливо дивився в питливі очі професора.

— Де раніше навчався?

— В Подільській семінарії...

— Успішність добра, — додав Буяльський. — Я познайомився з паперами.

— Знаю подолян і по обороні Севастополя... Підтримую зарахування юнака в нашу академію. — Подав руку Степанові й пішов на вихід.

Студенти оточили Степана, вітали його з вступом до академії.

— А тепер давай нам на вечір люльку...

— Ні, я сам прийду на вечір.

— Приходь о шостій годині. Вступай до нашого гуртка. Ми передплачуємо літературу. Упорядкували бібліотеку, організовуємо вистави.

Степан ще блукав по коридорах академії, розглядав картини, заходив у вільні аудиторії. З тієї хвилини, як він переступив поріг академії, перед ним ніби відкрився новий світ. Непомітно промайнув час, і він зарані прибув у зал, де мала відбутися вистава. Дивні почуття охопили юнака, коли довідався, що в цьому залі якихось п'ятнадцять літ тому Тарас Шевченко, з медиками-студентами брав участь у виставах.

— А це наш гість Степан Васильович Ніс, що приїхав разом з Пироговим. Асистентом був у нього при операціях. Великий любитель вистав... От і запросили його грати роль Чупруна в «Москалі-чарівнику».

Жвавий, вродливий юнак привітався, запитав:

— То це той подолянин, що має позичити мені люльку?

Степан простяг руку, вітаючись, а другою подав люльку. Беручи люльку, Ніс промовив:

— Такі й наші студенти колись вистругували, як навчався медицини в Київському університеті... Спасибі за люльку, Після вистави поверну.

Вперше Руданському довелося бачити виставу, де б так невимушено, вільно тримали себе виконавці. Слухачі часто аплодували. Бурею аплодисментів заgrimів зал, коли Чупрун ненароком випустив на підлогу люльку і Фінтик її підняв, подав чумакові.

Після вистави виконували співи й декламації. Захоплював слухачів Ніс, співаючи «Сонце низенько», «Тече річка невеличка». Його задушевний, чистий голос вражав мелодійністю.

Попросив дозволу виступати на сцені й Степан. Зійшов у сіренькому одязі, в попротоптуваних чоботях. Зачитав свою співомовку «Засідатель», що розповідала про станового, який провалився на льоду. Щоб урятувати його, знайшлась порада:

Лиш карбованця наставте —
Вийде сам з води!

Великий сміх викликала гумореска про чумака з мазницею, що знав, як відповісти зухвалім купцям.

Після вистави до нього підійшов Ніс, повернув люльку, подякував.

— А це наша Стефанія, що грала Тетяну.

Струнка, бліда на лиці, з великими синіми очима дівчина всміхнулася.

— Якщо не маєш квартири, то ходімо з нами, — запросив Ніс. — Стефанія допоможе знайти куток для ночівлі.

— Квартири не маю. Живу в Лаврі з ченцями...

— Хай їм біс, тим ченцям. Ходімо. В тієї вдови знайдеться притулок для земляка? — звернувся Ніс до Стефанії.

— Мабуть, знайдеться...

Втрьох пішли вулицями аж на околицю міста. Стефанія розповідала про свою роботу сестрою у військовому госпіталі. Потім Ніс заговорив про Севастополь, про поранених, яких доводилося оперувати під керівництвом Пирогова.

— Були там і подоляни? — запитав Степан.

— Були... Одного я добре знав. Він навчався в Подільській семінарії. За неблагонадійність з наказу губерна-

тора забрили в солдати. Воював бомбардиром-наводчиком на Малаховому кургані.

— Його Мироном звали?! — аж вигукнув Руданський.

— Так, Мироном. Щира, розумна людина, мрійник і гуморист... А ти знав його?

— То ж мій найщиріший друг... Що з ним?

— Ледве врятували. Але ногу втратив.

— Бідний.— У Степана аж сльози навернулися.

Будиночок, до якого прибули на ночівлю, стояв на березі Неви. Навколо — подібні халупи столичної бідноти. Стара господарка привітно зустріла, провела в кімнату, запалила свічку.

— А я живу тут, по сусідству... Поруч у кімнатці ще мешкає моряк-кочегар.

Стефанія попросилась і пішла до себе. Степан ще розпитував Носа про Севастополь, про Мирона. А потім, лежачи на лавці, довго не міг заснути. Нависли думи, пригадував семінарського друга, уболівав за нього.

Вранці Ніс повідомив, що він одержав призначення на роботу лікаря в Чернігові і має виїхати на Україну разом з Миколою Івановичем Пироговим.

Розпрощалися. Степан домовився з господаркою залишитись у неї на квартирі.

* * *

Медико-хірургічна академія була найдемократичнішим учбовим закладом столиці. Демократичний, навіть плебейський мала вона й зовнішній вигляд. Перетворена із госпітальної школи при царюванні імператора Павла, академія містилась у старих дерев'яних будівлях, з яких одне приміщення призначалося для театру. Бідним пасинком притулились ці ветхі споруди на задвір'ях велично-струнких нових будов у стилі пізнього класицизму, що становили головний архітектурний ансамбль столиці. Грізний шпиль Адміралтейства поблажливо кидав довгу тінь на убогі будови Медико-хірургічної академії.

Але сюди несли свої знання найвидатніші тогочасні вчені в галузі біології, хімії, анатомії, фізіології, психоневрології, терапії, хірургії. Духом матеріалізму були проникнуті їхні праці. Життя в академії нагадувало змагання сміливих аргонавтів, що пливли до вимріяних берегів, перемагаючи грізні хвилі бурхливого моря. Стиль діяльності визначала

тут різночинська молодь, що прибувала з різних місцевостей, різних національностей.

До Медико-хірургічної академії сходилися і демократичні студенти інших шкіл. В одному із залів майже щовечора купчилися слухачі, що цікавились новинами в науці та літературі.

Тут навчалися літератори Микола Курочкін, Микола Успенський, Дмитро Ахшарумов. Літературні новини швидко ставали відомими серед студентів і викликали жваві поголоси. Незабаром після вступу в академію Степан почув про вихід збірки Некрасова «Поет і громадянин», заклики якої зазвучали в розмовах студентів.

Читання художніх творів, журналів відривали Степана від медицини, і він надолужував, працюючи вечорами в хаті вбогої вдови, де оселився жити.

Довго ночами блимала лойова свічка, змагаючись із п'тьмою, а по вогких стінах хиталися тіні, падали на череп та анатомічний атлас, розгорнутий на столі.

Часом заходила до студента Стефанія. Він радий був цим одвідином. Читав, схилившись до свічки, а з другого боку столика дівчина розгортала своє шитво.

Так плинули години осінніх та зимових вечорів. Степан звик до сусідки. Вона приносила з собою тиху усмішку, від якої ставало затишніше й світліше в кімнаті. Шпюючи, дівчина поглядала на сусіду, мовчала, щоб не заважати його читанню, прислухалася до вітру, що, вириваючись од Неви, торготів розхристаними віконницями. Втомившись, вітер поволі засинав, прикрившись сірим крилом ночі. Тоді вони виходили на темну вуличку, простували до Неви, що ринула сірими хвилями, ніби якась казкова потвора лизала запіненим язиком голе узбережжя.

Дивилися на хвилі й мовчали. А думки неслися далеко на рідне Поділля.

Одного такого вечора дівчина порушила мовчанку, розповіла казку...

Мав трьох синів цар Соловей. Старший — Пастушок — пас череду і грав на сопілці, менший — Мисливий — полював у лісі, а наймолодший — Причепа — пиячив. Помираючи, цар роздав подарунки синам. Пастушкові дісталась зоча сопілка, що чарувала своїми звуками. Мисливому був подарований чарівної сили кінь. Причепа одержав барило, що наповнювалось вином і не можна було вичерпати його до дна.

По смерті царя цариця породила ще золотокрилу дочку. В її крилах була захована чарівна сила. Багато вельмож сваталося до царівни, але вона не зважала на них. Один Причепа полонив царівну, напоївши її чудодійним вином. Коли вона сп'яніла, він відірвав у неї золоті крила. А потім відібрав Причепу і чарівного коня в брата Мисливого. Та не переміг він Пастушка, гра на сопілці якого розмивала каміння, відкривала брами темниць. Грою на сопілці Пастушок визволив царівну, і в неї відросли золоті крила.

— То, значить, найсильніші чари має сопілка?

Степан пригадав свою сопілку-флейту, за яку давно не брався, пригадав і свої пригоди з нею. Задумливо промовив:

— Так... Сопілка — то велика сила.

Розповідь казки зворушила Степана. Повернувшись до дому, він витяг із скриньки давно забуту флейту. Як колось, повісив її біля ліжка, а сам сів за стіл, взявся писати...

Через кілька днів зачитав сусідці написану поему-казку «Цар Соловей». Та Стефанію найбільше зворушило те, що в кімнаті студента з'явилася флейта.

— Це теж сопілка чарівна? — запитала.

— Чарівна і запечатана.

— А де ж та печатка?

— В серці.

— Розпечатай і заграй! Може, і в мене від тієї гри виростуть золоті крила?

— Прийде час — заграю...

— А зараз?

— Не прийшов час...

За стіною почулася пісня про Байду. Вражений, Степан звівся. Пройшов по хаті, зупинився.

— Хто то співає?

— Наш сусіда... Рідко з'являється на квартиру... Поспіває та й знову десь надовго зникне.

Пісня лилася, вселяючи чимраз більшу тривогу в Степанові роздуми. Рука потяглася до флейти. Але пісня обірвалася. Стало тихо.

— Ото завжди так, — пояснювала Стефанія. — Заспіває, засне, а потім зникне.

* * *

Трудове життя студента іноді порушувалося зустрічами, знайомствами. Якось захворів він і кілька днів не ходив до академії. В цей час завітав до нього елегантно вдягнений юнак. На чорному костюмі красувався значок грецького університету в Афінах.

— Тут живе студент медицини Степан Васильович Руданський?

— Це я...

— Надумався знайти земляка й познайомитись... Я Петро Іванович Ніщинський. Магістр наук... Ви здивовані? Не дивуйтеся. Я набрався грецьких звичаїв і запозичив трохи від греків темпераменту. Вони дуже просто знайомляться і швидко приятелюють... Ви про мене нічого не знаєте, а я про вас чув багато хорошого... Пісні ваші та гумористичні вірші відомі серед молоді. Отже, будемо знайомі.

— Радий знайомству. Прошу сідати, будете гостем. Яким чином потрапили до столиці?

— Закінчивши університет в Афінах та насобачившись на грецькій мові і античній літературі, вирішив працювати в Петербурзі. Маю запрошення викладати в гімназіях... Бачу, ви й на музиці кохаєтесь? — Узяв у руки флейту, покрутив. — Цікава флейта. Це унікал... Де добули таку?

— Ще хлопцем цигани подарували...

— Ої!.. То це так романтично!.. Я теж кохаюся в музиці і дещо покладаю на ноти. Записую мелодії.

Тим часом за стіною залунала пісня:

Ой п'є Байда...

— Сильний чоловічий голос і цікава пісня, — зауважив Ніщинський.

— То кочегар, наш сусіда, співає...

— А якби його запросити сюди, щоб послухати?

— Він ще ніколи не заходив до мене. Зрідка з'являється, поспіває, засне і зникає.

— Але треба, щоб він зайшов зараз і проспівав...

— Чому так негайно?

— Бо не можу не записати мелодію й слова, коли почую цікаву пісню... Це моє покликання. Не спатиму й не їсти-му, доки не збагну почуту мелодію... Така в мене вдача. А до того ж ця пісня давно мене цікавить. Я маю надати їй свою композиційну обробку. Це мій давній задум.

— Мені подобається ваша вдача...

— То будьмо друзями... Як друг, запросіть сюди того співака.

До кімнати завітала Стефанія.

— Добрий день,— скромно мовила.

— Це земляк прибув... Петро Іванович Ніщинський. А це наша сусідка Стефанія... Петро Іванович хоче запросити сюди нашого сусіду, щоб проспівав свою улюблену пісню...

— Дуже, дуже прошу,— додав Ніщинський.

— Може засоромитись перед таким паном.— Стефанія зважила поглядом гостя.

Ніщинський роздяг свій чорний піджак і кинув його на стілець.

— А в такому вигляді ж не схожий на пана?

— Похожий і в такому вигляді...

— То що мені робити?

— Попроси того кочегара, Стефаніє. Це наш чоловік.

— Добречко.— Побігла й незабаром привела за руку кремезного, з обвітреним обличчям чоловіка. На похмурі його чоло лягало темне волосся, як жмутки бурєю покошланого листя.

— Просянь, щоб ти проспівав свою пісню,— пояснила Стефанія.

Чоловік недовіркою подивився, промовив:

— Нічого смішного нема в моїй пісні.

— Нам не для сміху... Сідайте, будемо як свої...

Степан вдивлявся в чорне волосся, погордий профіль, глибокі гнівні очі.

День був похмурий. Степан засвітив свічку.

Полилась пісня про Байду, і раптово потухла свічка. Степан знову засвітив її й долонею захищав. Але свічка знову гасла. Степан узяв флейту, але не наважувався вторити на ній. Лише коли закінчив співак, промовив:

— На цій флейті я колись вторив за вашою піснею.

Матрос узяв флейту, пильно подивився на Степана.

— Це було давно, в циганському таборі, коли вас поліцаї ловили вночі.

— Мабуть, і досі ловлять вітер у полі, а Байда тим часом нанюхався вітрів, знає, як пахнуть вони і в Сибіру, і на Каспії, і на Волзі. Всюди вони по-братському обіймаються з бродягою... А найзапашніші вітри нашого Поділля,— тоскно поглянув на Степана.

— Спасибі вам,— подякував Ніщинський.— Перше зна-

йомство — і стільки користі. Де ви навчилися так співати? Могли б позмагатися в опері з нашим Семеном Гулаком-Артемовським.

— Служив кочегаром на Волзі. Попливе просторами пароплав, і хочеться співати... Я знаю й інші пісні, що волжани співають... Хороші пісні — про Пугачова, Степана Разіна... Та наймиліша мені про Байду... Може, тому, що чув її ще від рідної матері. Тільки в пісні нам і насолода... Та ще в чарці горілки...

— Краще без горілки,— промовила Стефанія, зітхнула, благально дивлячись на Байду.

— Без горілки можна, а без пісні не проживеш. Коли заспіваєш, то й душа, горем бита, стрепенеться, серце заб'ється, і здається тоді, що кочегари всього світу слухають про Байду-гультая... Наша пісня — то наше життя.

— Не тільки пісню варто записати, а й все те, що ви говорите.— Ніщинський не зводив очей з кочегара. Гордий, незалежний його вигляд приваблював композитора. Він попрохав кочегара ще проспівати якусь пісню.

— Може, «Ой гук, мати, гук»? Та в ній теж козаки п'ють.— Поглянув на Стефанію, посміхнувся.— Тільки цю пісню я співаю по-своєму. Хочеться, щоб вона була і сумною, і розлогою, як хвиля на роздоллі.

Кочегар затяг пісню. В ній почувся подих волі, несяжних просторів. Вимальовувалась та доріженька, якою козаки йдуть.

Ніщинський принішк — записував пісню.

Проспівавши, Байда взяв обережно флейту.

— Пригадую циганський табір. Добрі цигани дали придулок, полюбили мене за танці... Мабуть, і наврочили-наворожили мені циганське життя.

— А книжечки, що тоді подарували, я досі бережу. Спасибі за подарунок той...

Байда замислився...

* * *

Петро Ніщинський швидко знайомився з людьми і викликав до себе приятель своєю відвертою вдачею. Він заприятелював із студентами медичної академії. Іноді навіть запрошували його керувати молодіжним хором. Якось на одинці він розповів Руданському після одного чергового концерту:

— Мрію створити героїчні пісні на історичні теми. Весь час виношую героїчний мотив на слова «Закувала та сива

зозуля вранці-рано на зорі». Не знаю, коли здійсно свій задум. Але обов'язково створю таку пісню для чоловічого хору.

— Задум хороший...

— Якщо мовчать могили батьків і хлять понурі голови над ними нащадки, то хай хоч у музиці пізнають себе невірні сини нашого краю...

— Так... Я мрію теж зібрати свої гуморески та пісні й видати їх. Не знаю, як назвати.

— Назви «Співомовками». Це оригіально. Одне слово говорить і про спів, і про мову.

— Співомовки Степана Руданського?

— По грецькому «Стефанос» — значить «Вінок». Отже, назви «Співомовки Вінка Руданського».

— Дякую за пораду. Подам до цензури під цією назвою.

— Тут будуть утруднення. Лихі часи зараз для нашої молоді. Познайомлю тебе з деякими новинами. Сядьмо тут.

Сіли на набережній Неві. Ніщинський витяг з кишені пожмакану невеличкого формату газетку.

— Це «Колокол». Перший номер, що почав видавати Герцен у Лондоні. Повертаючись із-за кордону, я захопив примірник... Прочитай оце...

Степан зачитав заголовок: «Початок нових переслідувань у Росії».

Запитливо поглянув на приятеля, продовжував читати:

«В Петропавлівській фортеці наказано приготувати каземати. Днями ждуть дванадцять студентів Харківського і Київського університетів, обвинувачених у революційному способі думок і в революційних замислах».

— Що ти скажеш на це? — запитав Ніщинський.

— Скажу так, як сказав у моїй співомовці парубок гонористів панночці: «Трясця ж вашій мамі!»

Ніщинський розсміявся, а Степан тривожно поглянув на той бік Неві, де похмуро бовваніли мури Петропавлівської фортеці. Гострий шпиль над нею здавався холодним багнетом вартового, що стоїть коло воріт зором неосяжної тюрми народів.

— У чому ж провинилися ті студенти? — порушив задумливу мовчанку Руданський.

— Про це не повідомляється в газеті. Але можна здогадуватись, що їх злочин полягає в надмірній любові до рідного краю. Завжди було так, що в колах студентів за-

роджувались і зрілі думки, до яких підозріло ставилися ті, хто неправдою й гнобленням тримає народ у неволі.

— Правда... Розумовий розвиток нашої молоді не можна увібгати в статuti смиренства, безмовності, чиновницького тупоумства...

На Петропавлівській фортеці ударив годинник, сіючи тривогу.

— Чи тельняк цей годинник, коли в темних рavelінах відсиджували останні дні Рилеев, Пестель, Муравйов-Апостол та інші поборники волі?

— Коли б на стінах кожного ravelіну вибити імена замордованих, то залишилась би для майбутніх поколінь почальна історія тиранії.

— Така історія навчала б любити свободу...

— І ненавидіти рабство у всіх його проявах: рабство думки, рабство суспільних відносин, рабство в особистому житті, у почуттях і бажаннях...

Почулися перегуки вартових, що доносилися з мовчазних башт. Сумовиті звуки стелілися по Неві, густішали сутінки. Журливо й задумливо плюскали хвилі, б'ючись об граніт набережної.

* * *

З того часу, як оселився Степан у бідної вдови, Стефанія почала відчувати, що вона не самотня. Прислухалася — чи не повернувся він з міста. А коли зустрічала, то якась радість проймала її, хотілося почути приятне слово, вловити на собі лагідний погляд.

Ось і тепер чекає... Степан пообіцяв пограти на флейті. Якась таємниця криється в тій флейті, але юнак не хоче розповісти.

Як змогла причепурилася, чекала. Уява вимальовувала хвилини, коли вона вимовить до нього щирі слова, які зріли в серці. Голубила думками щасливі хвилини.

З того часу, як почала зустрічатися із студентами, відчула, що вона ще не пропаща людина. А Степанові розмови додавали бажання жити й щось робити, мріяти, радіти.

Наче в мареві, Стефанії вимальовувалося все тяжке, пережите, вистраждане... Кому розповісти про це все? Кому повідати таємниці жіночої скорботи? Хто збагне душевний трепет невірнички і її слова прокляття?

Виростала в сім'ї бідного чиновника-п'янички. Мати померла, ледь дівчині минуло сім років. Почала

господарювати, варила страву, доглядала батька. Так до п'ятнадцяти років. Сходились до батька картярі, пили, курили, сварилися... Все терпіла... Хотіла втекти з дому. Та куди? І батька шкода, і менших у сім'ї жаль.

Батько програвав у карти все. Нарешті програв і її — дівчинку п'ятнадцяти років. Виграв батьків начальник — теж чиновник, повів до себе за служницю. Та не тільки служницею стала...

— Я по закону, — говорив чиновник. — Є такі, що цілі маєтки на сотні кріпацьких душ виграють. А мені пощастило виграти одну душу, хоч і не кріпацьку.

Натішившись, ще й старшому начальникові передав своє право «власності»...

Зазнала бідувань і сорому. Але де подітися? Де знайти захисту? Ціною великих знущань виблагала після дволітніх тортур паспорт. Сімнадцятилітньою втекла в Петербург. Стала служницею.

Нарешті влаштувалася швачкою, потім санітаркою. Найняла кімнатку в бідної вдови на околиці міста.

Мала добрий голос. Познайомилася якось у госпіталі із студентами медичної академії, запросили до себе на концерт. Почала брати участь у любительських виставах. А там і Степана зустріла.

Такого тихого, людяного, чулого ще не зустрічала. Від нього ніколи не зазнала найменшої образи. Зустрічі із Степаном були якимсь тихим святом. Тому й зараз чекає й хвилюється, що минає час, а він не приходить, як умовились.

Де так довго бариться? А може, і він не щирий, як інші? Ні... Він не такий... Скільки в тих темних очах приязні, людяності, доброти... Хочеться розказати йому про себе все... Тільки йому. Тоді легше стане. Комусь же треба розповісти про свою лиху долю. Може, скаже: «Нечесна жінка», і відвернеться... Але не можу не розповісти йому таємницю своєї душі. Тільки заграє мені на флейті, тоді й розповім... Все-все розповім. Але чому так довго не приходить? Може, щось сталося?..

Виходила на вулицю, виглядала, знову поверталася до кімнати, прислухалася... Сіра ніч пливла над Невою. Десь далеко протеленькала дзвіниця північ. Линули тривожні хвилини, губилися неперворотно в темряві.

Як та хвиля, що її гонить рвучкий вітер супроти течії, вихрясто гойдається і розпливається брижами по воді, так збуджена думка не знаходить спокою і тихого плину. Чимраз пекучішими ставали згадки про рідне Поділля. Пригадував коваля Вакулу, друзів-Кармелюків, турботливу матір. Навіть безрадінний і забобонний панотець із своїми дивацькими витівками не здавався тепер таким гіркою нудним. Ладен був багато чого простити йому... Що ж, таким зробило його життя, яке покалічило багатьох земляків. Їх чимало є і в столиці, що називають себе «землячками», «малоросами», вихваляють галушки і прислухаються до голосу начальства, щоб не порушити вірнопідданську тупість.

Коли поштар приніс листа, заадресованого в столицю з рідних Хомутинців, накинувся читати, ніби впиваючи свіже джерело, що тамує жагу. Але від прочитаних рядків хмурилося чоло. Пише батько. Дає поради синові, вимагає: «Если захочеш писать письмо, то пиши или почтительно, не по-малороссийскому, або лучше ничего не пиши...»

Роздратовано швиргонув листа. Не повертаючись на квартиру, примостився в академії і писав до брата:

«Коханий Гришо, милий мій брате!»

У листі розповів про своє студентське злидування в столиці. Згадав і про батька:

«Тати! тати! ми ваші діти, а не довжники, ми завжди маємо вас за батьків, а не позичників, — за що ж ви звете нас невдячними?»

Заказують мені мою рідну мову, — наказує батько; але в мене був дід, був прадід і прапрадід — вони мені не заказували; не слухає батько мою мову... Зате мене і по смерті, може, послухають штирнадцять мільйонів моїх ідиомовців...»

У довгому листі до брата виливав свою тугу й образу гідності людини та її найщиріших почуттів.

Пішов у місто, збуджений, шукав заспокоєння. Нева котила каламутні хвилі, і з ними плинув сум, б'ючись об бастіони Петропавловської фортеці, повитої туманом.

Хотілося з кимось заговорити, висловити наболілі думки, як колись повідав їх, вірним побратимам ще в семінарії — Анатолію Свидницькому та Миронові. На уста наперталася Анатолієва пісня «В полі доля стояла». Де

він — тихий, сердечний, привітний і зажурений? З ким поділяє свою тугу? Писав листа на Київський університет. Відповіли, що студент Свидницький навчався і вибув. Кулиди?..

Пішов до Ермітажу. Недавно добув перепустку для входу до нього. Розглядаючи чудові витвори мистецтва, заспокоювався.

Ніби переносився сюди на невидимих крилах з бідної вдовиної хати, де поділяв свою скорботу і шматок хліба з голодними прусаками. Заходив до розкішних зал, обставлених творами видатних майстрів живопису, графіки, скульптури. Якийсь незбагнений світ відкривався перед зором, а думками прагнув пізнати велич природи і життя людини. Замислювався над творами Рубенса, від яких віяло життєвою силою, могутністю людини. В її рухах, динамічних позах читав нескориму пристрасть, що розриває пута умовностей і виносить людину на гребінь розбурханого житейського моря. Тут людина в своїх пориваннях стає нездоланною.

Зір полонила картина «Персей і Андромеда». Ніби слухав гімн на честь перемоги і торжества краси людини. Ця гармонія колисала думку, несла її на світові простори, пестила подувом вітру на широких безмежжях, леліяла райдужними переливами. Вся істота проймалася тими переливами і тонула в барвах веселки.

Ніби прокинувся від чарівного сну, коли почув, як підійшли до картини двоє. Огрядний, опаскуватий чоловік вів, тримаючи за стан, струнку, граційну жінку. Раптово її очі наповнилися тривогою, і вона скрикнула:

— Ой! — похилилась на плече чоловіка.

Пара тихо посунула. Жінка ішла, схиливши голову. Вся її грація, легка хода наче ронила гармонію звуків, і вони зливалися з переливами фарб Рубенса. Степан не зводив очей, а вуста, як молитву, тихо благли:

— Марисю... Ти?.. Марисю?

Вона не оглянулася. Але у всій її постаті, в пластичних лініях стану грала тривога.

Степан стояв мов заворожений. Хотілося звати її, щоб довше тривало це видіння болюче. Наче якась хвиля закружляла ним. Опам'ятався аж на вулиці.

Не поспішав повертатися до вдовиної хати. Не згадав про те, що обіцяв Стефанії зарання повернутися сьогодні. Блукав вулицями, сподіваючись, що от-от уздрить знайомий силует жінки. Заходив у темні завулочки. Біля ліхта-

рика, що тоскно блимав, показалася мимохіть постать жінки. Тривожно підходив, зупинився.

— Запізнився? Може, переночувати хочеш? Я з дешевих, — забринів, як обірвана струна, толос невідомої жінки, наче облив якимось гідким брудом.

Ніби й темінь від цього погустішала, і Степан рвучко повернув на інший завулок.

Далеко було за північ, коли добрався до своєї кімнати. Тихо... Сумує огарок запаленої свічки. Ніби поділяючи печаль поета, визирають із шкалубин прусаки.

Він радий тепер і їм. Бувають хвилини, коли людина ладна ділити свою самотність навіть з надокучливими мухами.

Оп'яніла в тривозі уява малювала постать Марисі. Вона ніби гоїдалася разом з тінню, що падала від зажуреної флейти на вогку стіну. Ніби відчував погляд, бачив перед собою хвилясте розкрилля шовкових брів.

Рука потяглась до припалої пилом флейти. Заграв. Полилась у звуках якась первісна недоторканість рідних вітрів. Вони наповнюють болями чуле серце, і воно плаче в звуках, що благально б'ються об мовчазні стіни.

Шепочуть, як молитву, вуста:

— Ні... Ти завжди будеш святом у моїх мріях... Твій образ я переллю в пісню. Впиватиму всією істотою дарований тобою перший хміль моєї весни... Хочу бачити тебе такою, як з'являєшся мені вві сні... Там десь, де зустрів уперше. Не на шляху, а біля убогої хатини.

За голосом флейти вимальовувалося незабутнє. Лойова свічка хилила свій блакитний вогник, навіть череп на столу ворухився, ніби прислухаючись до звуків.

Пробував звуки перелити в слова:

Повій, вітре, на Україну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!

Між ярами там долина,
Там біленька хатина;
В тій хатині голубонька,
Голубонька-дівчинонька...

Відсовував папір. Знову брався за флейту. Журна мелодія коливалася разом з вогником свічки. Слова плівли фіолетовими хвилями і лягали на папір:

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє,
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю розпукає.

Раптово розчинились двері, і на порозі стала Стефанія. Її бліде обличчя й зажурені очі говорили про схвильованість.

— Нарешті я дочекалася почути твою гру на флейті... Грай, ще грай!

Степан обірвав гру, поклав флейту набік. Мовчав. Свічка догорала, гасла, гублячи останні відблиски в сірій імлі.

* * *

Повиті дрібною мрякою, плинули сірі петербурзькі дні й безкраї задумливі ночі.

Кожного вечора заходила до Степанової кімнати Стефанія, але нікого не заставала там. На столі так і стояв підсвічник з краєчком догорілої свічки. Лише флейта не висіла, як раніше, біля ліжка.

Зникнення Степана викликало різні роздуми в дівчини.

Ходила до Медико-хірургічної академії, розповіла студентам. Зустріла Петра Ніщинського. Той здивовано вислухав Стефанію.

— Що таке сталося? Він же обіцяв дати мені рукопис своїх «Співомовок»... Де ж його шукати? А Байда де?

— Теж зник... Мабуть, разом. Байда не вперше зникає надовго... А Степан?..

Ходили разом шукати. Не знайшли. Ніхто не міг сподіватися, що вони аж на околиці Петербурзької сторони в нічліжці, де купчилися бездольні, бродяги, п'янички. Тут у трактирчику «Морська хвиля» збиралися ті, кого викидала столиця з лабетів свого благопристойного життя.

Привів Степана сюди Байда. Він співав у трактирі пісні і мав успіх серед слухачів. Часом співав під охриплу шарманку, яку накручував матрос-інвалід. Іноді грав старий скрипаль. Тоді обзивалася й Степанова флейта.

П'яні бездольці слухали, дехто ронив сльози. Серед цих вигнанців суспільства, яких недоля кинула на дно, Степан тамував свої болі, знаходив чулих, сердечних людей, які не кривили душею, коли говорили про життя, страждання, кривди та утиски. Поет знайшов якийсь ще не пізнаний світ людської скорботи й жалів. А коли починали бездоль-

ці жартувати, сміятися, то розкривалися великі скарби неприхованого гумору.

— Смійся, потішай людей і журися з ними, Степане,— сам говорив до себе.

— З тебе добрий мандрівник. Недаремне в мандрах ми вперше зустрілися,— обіймав Байда Степана. А шарманщик приспівував:

Вип'єм, мабуть, друже-брате,
З холоду та з горя,
Говорять не даром — п'яним
По коліна море...

Гуляючи з бездольцями, поет написав свій вірш «П'яничка», оспівуючи долю бідняка, який не має «волі вольної».

Уривалися рядки, і гоїдалися на брудних стінах дивовижні сірі тіні, ніби віддзеркалювали світ гноблення.

Звівши голову, Степан раптом побачив у колі слухачів Стефанію. Вона підійшла, взяла його за руку.

— Це та пісня, що ти мав мені заграти?

— Ні, не та,— тихо відповів.

Стефанія, держачи Степана за руку, вивела його з трактирчика. Він покірно, як дитя, ішов за нею. Слідом, похиливши розкосмачену голову, вийшов і Байда.

На вулиці на них чекав Петро Ніщинський. Глянув на Степана. Погляди зустрілися, викресали гірку скорботу.

* * *

Випадкова зустріч в Ермітажі наповнила неспокоєм жіноче серце. Те помічав муж Марисі — поважна людина, ретельний службовець священного синоду.

— Що то за особа, яка вразила тебе при зустрічі в Ермітажі? — не раз запитував він дружину.

Але Марися мовчала, вислухувала докори, незадоволення. А лишаючись на самоті, віддавалася спогадам. Вони заколисували її роздуми, несли до берегів Смотрича, голубили знайомі доріжки.

Запам'ятала, що в Ермітажі Степан був одягнений так, як одягаються студенти Медико-хірургічної академії. Перемагаючи всі сумніви й болі, вирішила відшукати його.

Час від часу, крадучи хвилини з-під нагляду ревнивого чоловіка, приходила до Медико-хірургічної академії. Довідалася про концерт. Вирішила будь-що прийти. Готувалася, крадучись від чоловіка. Підготувала такий одяг, в якому слухала вперше Степанову гру на флейті в Кам'яне-

цькій семінарії. Навіть квітку таку придбала, як тоді кинула йому на сцену.

— Ти чимось вражена, неспокійна? — запитував чоловік.

— Так... Подруга захворіла... Треба провідати... З твого дозволу я завітаю до неї. Дозволиш сьогодні?

— Ти вибрала день, коли я зайнятий по службі. Може, іншим разом?

— Ні, неодмінно сьогодні, бо вона дуже хвора. В мене серце болить, коли згадаю...

— Дійсно, ти навіть зблідла... Дозволю,— непевно вимовив, пильно вглядаючись і ловлячи швидкий погляд Марисі. Провів за двері, поглянув услід їй, замислився...

Концертом в академії керував Петро Ніщинський. Зал був переповнений глядачами. Дійшла черга виступити Степанові. Ніщинський повідомив, що Руданський буде грати на мотив свого вірша «Повій, вітре, на Україну». До цього Ніщинський додав, що він разом з автором добирав мотив.

Полилися звуки флейти. Здавалося, що повіяв легкокрил з України, а наздогінці за ним плакали журавлі. Зал затих, зачарований грою. Коли Степан кінчав гру, до його ніг впала квітка, така, як і тоді,— в семінарії. Жінка, що кинула квітку, швидко вийшла із залу. За нею вибіг Степан. Навіть квітку не встиг підняти.

— Марисю! — гукнув.

Жінка зупинилася.

— Ти така, як і тоді була... Марисю!

Вона стояла сумна й трепетна, простерши руки, як лебедині крила, для обіймів. Не находили слів, щоб вимовити сердечну тривогу. Та й зайвими були слова, коли хвилини почуттів заміняють вічність. Степан відчував биття стривоженого серця дорогої людини, впивав жагу її перестражданих очей, всією своєю істотою тонув у збудженому шаленстві.

— Давно чекала, Степаночку, такої хвилини...— сповідь, пошепки мовлена, раптово обірвалася. Жахнулася Марися і закрила лице руками, побачивши поруч неблаганного свого мужа, який підкотив на візнику і вистрибнув з екіпажа. Втрачаючи свідомість, хотіла кликати порятунку, але устами нічого не могла вимовити. Наче членистолапий павук ухопив її, як невинну жертву, щоб миттю заплутати в липку сіть. Прийшла до пам'яті в екіпажі, що його шалено понесли коні...

Першу мить Степан не міг збагнути, що сталося. Хотів

бігти за екіпажем, але здалося, що землю розкраяла чорна п'ятьма і поглинула його. Лише уста уронили в безодню-клич:

— Марисю!..

Жіноче ридання затамувала далечинь...

Дома Марися перестала плакати. На докори чоловіка вона рішуче відповіла:

— Відчиніть мені браму, за якою скніє моя молодість!

— Закон і право мужа дозволяють навіки тримати жінку за брамою... Закон і право непорушні!

— Прокляття вашим законам і вашому праву!

* * *

Ридання Марисі не раз вчувалися, коли залишався Степан на самоті.

Попливали сірим одноманіттям дні за днями. Заняття в академії заповнювали час. Просиджував за книгами навіть вечорами, вночі повертався до своєї кімнати. Іноді вранці зустрічався з сусідкою.

— Доброго ранку,— кидала на нього свій сумовито-привітний погляд. Про флейту не нагадувала та й не докоряла.

На черговий студентський концерт не залишився Степан. Сидів дома. Спогади-думи нависли, заповнили темні кутки кімнати безмовністю. Хто збагне її, розвіє голубливим словом, торкнеться до струн душі? Десь сполохані чайки над Невою проквілили і понесли тривогу терпку.

На папір лягають рядки:

В славнім місті Петербурзі,
Недалеко від Неви,
Із болота виглядає
Хата бідної вдови.

Стара хата зо вдовою
Разом вік свій дожила,
Почорніла, похилилась
І в болото увійшла...

Заторготів вітер ставнею, забликала свічка, зашорохотіли, ховаючись у темні кутки, прусаки:

А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу...

Гірка усмішка промайнула на спраглих устах. П'яна втома хилила нечесану голову аж до свічки. Її вогник змагався з п'яною, підсліпувато блимав, як старець на прощі. Тіні хиталися, мов жебраки, обвішані торбами. Хотілося заговорити з ними, як із живими істотами. Ніби й вони нахилилися до столика, читали рядки на папері:

І стіння кругом чорніє...
Тільки лазять павуки,
Тільки сумно виглядають
Із шкалубин прусаки...

Похмурий ранок застає за столом. Під вікном завила знайомим мотивом шарманка. Шарманщик приспівує:

Вип'єм, мабуть, друже-брате,
З холоду та з горя...

На знайомий клич вийшов з кімнати Степан. З других дверей — Байда.

— Відщуралися від нашої «Морської хвилі»... А за вами скучають там і матроси, і наш брат — бродяга...

— То, може, провідаємо їх? — запитав Байда.
Степан завагався, відповів, махнувши рукою:

— Ходімо!..

Рушили за шарманщиком. З дверей вибігла Стефанія.

— Стійте! Не йдіть... Благаю... Байдо! Степаночку! Рідненькі, — ламала руки.

Тим часом з'явився на вулиці Петро Ніщинський. Він поспішав до Степана. Побачивши його, гукнув:

— Чому не був на концерті вчора? Я новину приніс!

— Яку новину? — Степан зупинився.

Зупинилися Байда й шарманщик.

— Радісна новина!

— То говори!

— Вчора стало відомо, що із заслання в столицю повернувся Тарас Шевченко! Це ж знаменно! Студенти збираються зустріти і вітати нашого страдника-пророка. Збирайся хутенько до академії. Товариші чекають.

Звістка вразила і Степана, і Байду.

— Шевченко? — перепитав Степан.

— Шевченко? — озвався і Байда.

Шарманщик закліпав повіками, запитав:

— То, значить, не підемо у «Морську хвилю»?

— Не підемо, — відповів Степан.

— І я не піду, — твердо додав Байда.

Стефанія вдячним поглядом дивилася на Ніщинського. Шарманщик закрутив катеринку, і тоскні звуки заскиглили, збентеживши ранкову тишу.

Розлука ти, розлука, —

затяг шарманщик. Але його спів цього разу не підхопив ні Степан, ні Байда...

* * *

Бажання почути живе слово Тараса Шевченка заповнили всі помисли Руданського. В колі студентів із уст в уста передавалися слова нових Шевченкових поезій. Степан знав уже напам'ять рядки:

...А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить...

Поволі заповнювалися в душі всі куточки плеканих помислів. Ніби борець вбивався в океан порожнечі й стрясав її новими думками, новими словами, що просилися на папір. Тоскний каганець у кімнаті замерехтів лазурово. Народжувалися рядки:

Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпнись,
Ти рости та рости,
Не хлились, не кривись...

Приходила Стефанія і, як колись, сідала скраєчку до столика зі своїм шитвом. Тихо, ритмічно водила голкою. Хвилювалася, спостерігаючи, як змарнів за останній час Степан.

— Знову кашляєш? — запитувала.

— Жити в болоті й не кашляти — не можна... Колись вирвуся з нього...

Як завжди, несподівано прибув Ніщинський. Розповідав про Шевченка, Костомарова, Куліша. Приніс черговий номер «Современника», зачитував хроніку Чернишевського про австро-італійську війну, про участь у ній героя італійського народу Гарібальді.

Мова зайшла про українські видання, про намір Куліша видати «Хату», з тим щоб перетворити її на постійний журнал.

— Але цензура, мабуть, не дозволить. Ось мої «Співомовки» повернула, покресливши червоним олівцем, з висновками: «Не допустити до друку». Виходить, що наш гумор небезпечний для блюстителів законності...

— Так, бо в нашому гуморі здавна захована іскра Прометеевого вогню.

— Гасять той вогонь і цензурою, і арештами.

— Прочитай, Степане, що написав нового?

Руданський зачитав вірші «До дуба», «Гей, бики».

— Треба неодмінно надрукувати... Познайомлю тебе з професором Костомаровим¹. Він може допомогти.

— Чому з Костомаровим? Чи можна знайти з ним спільну мову? — роздумуючи, запитував Руданський.

— Скажу відверто, Степане, що у Костомарова не знайдемо підтримки Шевченкового гасла «обух сталить та добре вигострить сокиру». Допомога професора може бути в іншому.

— А в чому саме?

— Ти початкуючий поет і повинен зважувати всі сучасні обставини. До Костомарова не важко доступитись, бо оселився він, повернувшись після заслання, в не дуже фешенебельних мебльованих кімнатах Балабіна, які звуть студенти «Балалаївкою». Туди запрошує професор і Шевченка, і Чернишевського, і навіть грузинського молодого поета — студента Акакія Церетелі.

— Але що спільне між ними? Мабуть, сходяться, щоб посперечатися?

— Очевидно, й сперечаються, як сперечався Шевченко з Костомаровим ще в часи спільного перебування в таємному товаристві. Після того Костомаров відбував заслання в Саратові, де познайомився з Чернишевським. До того часу належить створення ним цікавої монографії «Бунт Стеньки Разина». Не без впливу Чернишевського написана і монографія про Богдана Хмельницького, хоч одностайно думцями вони не стали. Нещодавно Миколу Івановича обрано професором Петербурзького університету.

— То все значні історичні теми. Чи не заваджу я вченому з своїми віршиками, — вагався Руданський.

— Не завадиш. До того ж ти, Степане, берешся за переклад уривків чеського Краледвірського рукопису. У свій час Костомаров теж перекладав їх.

¹ Костомаров М. І. — український і російський буржуазно-ліберальний історик, письменник, етнограф і публіцист.

— Найбільше зараз я захоплююсь бажанням перекласти українською мовою стародавнє «Слово о полку Ігоревім».

— У цьому Костомаров допоможе тобі, як і мені — перекладачеві грецькою мовою того ж «Слова».

* * *

Зустріч з Костомаровим швидко не відбулася, бо професор вїхав за кордон. Тим часом Руданський взявся з усією ретельністю перекладати «Слово». При черговій зустрічі з Ніщинським мав змогу розповісти про план перекладу та зібрані матеріали для приміток, у яких значились посилання на Пушкіна, Белінського та на численні журнальні й наукові джерела.

— Усе «Слово», — пояснював Руданський, — я поділяю на тринадцять часток, крім «Заспівки». Далі групую всі частки в таких трьох розділах: «Війна», «Туга», «Поворот». До цього ж перекладач показав розгорнуту карту-граму «Рід князів».

— Цікаво знати, яким віршовим розміром ти пишеш переклад? — цікавився Ніщинський.

— Таким, яке підказує моє поетичне чуття. Ось послухай:

Чорна земля під копитом,
Як та рілля зрита,
Вся костями посіяна
І кров'ю злита.

— Звучить добре, по-народному. Але це скоріше можна назвати переспівом.

— Називай як хочеш, але я маю намір донести героїчну староруську поему до сучасного читача. Намагаюся в окремих місцях зберегти колорит поеми. Наприклад: «Лучче нам потягити бути, ніж в полоні гинуть», «Никне трава жалошами»...

— Цікаво знати, як звучить твій переклад плачу Ярославни?

— Тут виручає мене наша пісня. Ось так:

Зозулею рано-рано
Бідная воркує:
«Зозулею полечу я,—
Каже,— по Дунаї,
Обмочу рукав бобровий
На річці Каялі.

Вийму з князя молодого
Половецькі стріли
І утру кроваві рани
На змученім тілі!»

— Мене як музиканта такий переклад задовольняє.
А що скаже вчений Костомаров? — роздумував Ніщинський.

* * *

Переклад «Слова» забрав багато часу і снаги молодого поета. Під кінець праці зліг у ліжку. Стефанія побивалася, доглядала, хвилювалася за його здоров'я.

Ледве одужав, пішов до академії. Там почали читати лекції Сеченов і Боткін, повернувшись після наукових відряджень за кордон. Степан захоплювався лекціями й поволі втрачав гостроту вражень від останньої зустрічі з Марресею. Залишив і гру на флейті, щоб не лтрити серце спогадами.

Кожного ранку поспішав на лекції. Сеченов зачитував фрагменти своєї докторської дисертації про фізіологію оп'яніння. Від його лекцій повіяло вільнодумством, духом матеріалізму й атеїзму. Він наводив житейські приклади піяцтва, зачитував рядки поезії Огарьова «П'яниця». Перед слухачами виступав не тільки професор-фізіолог, а й соціолог. Він пов'язував свою медичну практику з соціальними проблемами, що хвилювали молодь. Можна було вловити в лекції відгомін Герценового «Колокола». Не випадково жандарми чинили обшуки в Сеченова і Боткіна, намагаючись відібрати лондонські видання вільної друкарні.

Степанові трапилась нагода під час лекції сидіти поруч Дмитра Ахшарумова. Руданський познайомив із ним і присутнього на лекції Ніщинського. По закінченні лекції Ахшарумов звівся й почав аплодувати. Аплодисменти підхопили присутні в аудиторії.

Ніщинський звернувся до Ахшарумова:

— Це добра традиція — оцінювати так лекції наших вчених. Коли я навчався в Афінському університеті, то грецькі студенти завжди випроводжали своїх улюбленців оваціями...

— Ви кінчали університет у Греції? — запитав Ахшарумов. — Там добре вивчають античну філософію... Це мене цікавить. Адже я ще в 1846 році кінчав філософський факультет Петербурзького університету, а потім...

— А потім, — підхопив слова Ніщинський, — разом з Петрашевським зазнали покарання... Ми, студенти в Афінах, були стривожені процесом петрашевців. Талановиті люди, великі патріоти і добули такий ганебний вирок.

— Стояли ми перед ешафотом... Та змилюстивився государ і замінив смертне покарання засланням на каторгу... Відбув... А тепер мене, вже літню людину, потягло знову на студентську лаву. Та як і не послухати таких світочів науки, як Сеченов, Боткін?

Друзі не помітили, як уже всі слухачі розійшлися.

— Присядьмо ось тут, — запропонував Ахшарумов. — Ви українці... Ми, петрашевці, завжди мріяли про оновлену Україну. Моя мрія по закінченні академії працювати на Україні... Віддати свої сили українському народу.

Ніщинський знову намагався повернутися до розповіді про петрашевців.

— Кажуть, — заговорив він, — що петрашевці себе сміливо тримали під час допиту?

— Так... Пригадую, жандарми запитали мене, чи я на зборах у Петрашевського говорив про «велике діло соціалістичної перебудови» та чи висловлював такі еретичні думки: «Ми тут, у нашій країні, починаємо перебудову суспільства, яку закінчить вся земля». Від цих слів я не відмовився. Хай вони стануть здобутком наших нащадків.

Слухаючи розмову, Руданський витяг зошит, подав Ахшарумову:

— Ви поет. Хотів би на пам'ять нашого одночасного навчання мати записані тут рядки з ваших віршів.

— Добре... Це рядки про нашу академію. — І записав:

О незабвенная навеки, навсегда
Обитель мирная науки и труда.

А до цього ще й вірша прочитав «Земля, несчастная земля».

— З цим віршем я йшов на ешафот... прошу і вас записати щось у мій зошит.

Руданський записав кілька рядків із гуморески «Ахмет III і запорожці». Ахшарумов прочитав і залився сміхом.

— У ваших гуморесках сміється сам народ, сміється за журена Україна. — Далі перевів розмову на інше. — Незабаром відбудуться літературні читання в залі Пасажу. Приходьте. Виступатимуть Шевченко, Некрасов та інші поети. Стежте за повідомленнями в «Русском инвалиде»...

Час від часу в Степана прокидалося нестримне бажання зустрітися з Марисею. Він ходив вулицями, сподіваючись от-от побачити її. Заходив у Ермітаж. Зупинявся біля картин Рубенса. Впивав гармонію кольорів, і вони були тепер ще пронизливішими, вражали своїми переливами тонів...

Тут недавно стояла вона... Хотілося ще раз почути її зненацьке «ой»...

Ішов тією доріжкою, якою вона виходила з Ермітажу, несучи в собі грацію молодості та жіночої ніжної печалі. Збуджений ходив вулицями. Не помітив, як дійшов до університету...

Костомаров, повернувшись із-за кордону, читав у великому залі лекцію про Степана Разіна.

Скромно одягнений посивілий професор швидко оволодів слухачами. Сам він захоплювався, ніби бачив перед собою широкі простори Волги, по якій виринали Разінові розписані човни. Видно було, що професор сам переживав, згадуючи події минулого. Його розумні очі наливались вогнем натхнення не тільки історика, а й поета-романтика, здатного запалювати слухачів.

Після лекції студенти оточили Костомарова. Підійшли до нього й Руданський з Ніщинським.

— Це наш поет Руданський, — відрекомендував Ніщинський. — Добрі пише гуморески, балади та пісні.

— Вітаю, — приязно промовив Микола Іванович, подав руку. — Дещо чув про Руданського, хоч друкованого нічого не читав... Охоче познайомлюсь з вашими віршами... При нагоді приносьте. Незабаром почнемо видавати свій журнал... Назвемо «Основою». Буде можливість там дещо надрукувати.

До гурту підійшов молодий, енергійний, середнього росту юнак з дужими плечима. Його великі сірі очі іскрилися, вщерть переповнені добротою.

— Петро Косач... Привітання вам, Миколо Івановичу, з України, зокрема від Леоніда Івановича Глібова!

Привітання приємно збентежило професора.

— Ви знаєте особисто Глібова?

— Цього року закінчив Чернігівську гімназію... Слухав Глібова. А тепер привіз від нього уклін до столиці. Довго тут не затримаюсь, бо маю намір перевестися до Київського університету...

Згадка про Київський університет приємно вразила професора.

— То колиска моїх найкращих думок, поривань... Біля його колон я вперше зустрівся з Шевченком... Там рідна пісня, мова, гуртки, недільні школи для дорослих. Ви маєте рацію, повертаючись до Києва. Сам би полинув... Будете на Україні, уклоніться славній Софії, яку ми вважали місцем, де зійдеться всеслов'янський парламент... Розбилися мрії... Побачите Леоніда Глібова, то привітайте. Він добре діло розпочинає, добиваючись видання газети «Чернігівський листок». Передайте йому побажання найкращих успіхів у його начинанні. — На очах професора навернулись сльози.

Енергійною ходою підійшов смуглявий студент і заговорив з властивим для грузина акцентом:

— Братам українцям грузинський привіт!

— Це наш Акакій Церетелі... Студент, поет і баламут, — посміхнувся професор.

— Буду супроводити вас, Миколо Івановичу... Нас чекають друзі.

Костомаров попрощався і вийшов. За ним слідом пішов і Акакій.

Минала похмура петербурзька осінь, наступили тоскні зимові дні й довгі ночі. Лишаючись на самоті, Марися прислухалася до завивання сніговіїв. Часом у тому завиванні ніби вчувався її зойк флейти. Пригадувала незабутні хвилини зустрічей. Часто наvertsалась на думку мартунова мадонна на березі Смотрича. Хотіла б сама скам'яніти, стояти, як та мадонна з похиленою головою, щоб її молоде тіло pestили вітри України. Може, прийшов би до неї він, заграв би і щось промовив... Коли серце кам'яніє, то краще всій перетворитися в камінь, стати безмовною. Намагалася бути безмовною, коли повертався після служби чоловік. Не обзивалася, не відповідала на запитання.

— Ти навіки закам'яніла? — запитував. — Тобі відібрати мову?

Починав гніватись, ображати, дорікати, загрожувати. Марися мовчала. В мовчанні вона знайшла насолоду помсти за всі образи, за кривди.

— Такою закам'янілою тебе можна поставити десь у монастирі, як преподобну Євфросинію. Може, хтось помолиться до тебе. А я молитись не буду.

Напружувала всю волю, витримувала всі образи. Мовчала.

Коли чоловік ішов на роботу, залишав у передпокої старого кремезного ченця, щоб наглядав за Марисею і нікуди не випускав її. Час від часу зазірав у віконце, висовуючи кудлату голову, пильнував.

У хвилини найтяжчої печалі Марися сідала до фортеп'яно. Награвала улюблені Степанові мелодії. Пробувала свій голос. Тоді й вартовий чернець схилив біля віконечка голову. Пісня вражала і зачерствіле серце старого.

Хотілося самій скласти пісню, ще ніким не проспівану. Щоб у ній забриніли жіноча печаль, жага волі, пристрасть гніву. Але кому проспіваш таку пісню? Мовчазні стіни не вберуть у себе той голос...

Дивилась у дзеркало, розглядала свій засмучений вид. В очах зринала і стигла сльоза, не котилася на змарнілі щоки... Починала перечитувати дівочі щоденники. Прочитане викликало згадки. Зупинялась на нотатках про несподівані зустрічі, про чарівні вечори і тихі розмови, свідками яких були кручі грайливого Смотрича. Ніби заколисувалися думки його хвилями...

Вирішила продовжувати щоденник. Про що писати? Про те, що підказує серце... Тільки прислухатися до нього — скільки там невгамовного, невисловленого. Кому ж повідати мовою серця? Перед ким вилити гіркоту образи найсвятіших почуттів? Чому людина потрапляє в полон обставин, стає рабинею жорстокої, неблаганної долі? Як стати вільною, з ким поділити свою печаль?..

Писала...

«Останні зустрічі з ним сколихнули, здавалося, вже приспані почуття. А тепер — ніби буря підняла хвилі, й вони не знають упину, б'ються об мури. Настирлива думка запитує — для чого життя людини, життя підневільної жінки?.. Пригадую своє дитинство. Тихе. Безжурне. Добра родійне. Заскніле. Коли довідалася про секрети свого дитинства, почала розуміти тугу самотності. Дізналась, що я приймачка в заможній сім'ї. Мене прийняли як ляльку, щоб внести в нудне життя обивателя живу втіху... Я вистала і звикла звати батьком не свого батька, а матір'ю — не свою матір. А серце говорило про щось інше. Та кому повідати свою печаль?.. Наставниця в пансіоні навчала ховати сердечну тривогу, грати роль у житті, не потрапляти в полон кохання, а бути владною над ним, бо щастя, мовляв, не в щирості жіночій, а в удаванні поваж-

ності та гордості... Брехня... Пансіон навчав обдурювати саму себе, обдурювати свої почуття... Я це зрозуміла і горджусь... Рада була тим хвилинам, що приносили тривогу несподіваних зустрічей. Не забуду зустрічі з хлопцем, що хотів побити мене своєю сопілкою за мій зухвалий сміх над його бідною, коли він збирав забруднені пиріжки. Коли б повернути ті хвилини. Вони стали роковими в моєму житті. А наступні зустрічі принесли незабутні враження. Він розкрив мені очі на красу... На чари рідної пісні... Ті чари живуть у мені й не гаснуть... Хочеться віддати себе тим чарам, незрадливим почуттям. Я хочу стати вільною, боротися, жити, не скніти... Ой жалю ти, жалю... Де тебе сховати? Чим тебе приспати?»

Знову сідала до фортеп'яно, і лилася журна мелодія «Повій, вітре!». Хотіла б стати вітром легкокрилим і линути всією істотою до тієї тихої хатини, що в пісні називається. Шепотом вторила слова пісні, ніби читала молитву.

Вартовий чернець висовував космату голову крізь віконце, хотів уловити той шепіт. А коли повертався господар додому, то доповідав йому:

— Пані сьогодні молилася, сердечно молилася...

Зачувши прихід чоловіка, Марися поспішно падала ниць у ліжку, не зводила голови. Чула наближення його кроків і ще глибше заривала своє лице в подушку. Відчувала його тваринний ведмежий подих і, захищаючись, кутала ковдрою трепетні плечі.

* * *

Відвідування Ермітажу стало духовною потребою. Довго розглядав картини видатних живописців. А повернувшись додому, сам брався за пензля, поновлював заняття, якими захоплювався ще в семінарії. Пробував намалювати кузню в Хомутинях та різні побутові, жартівливі епізоди народного життя.

За цим заняттям якось застали Степана Ніщинський та Косач.

— Виявляється ще одна грань твого таланту! — гукнув Ніщинський.

— Це аматорство...

— З аматорства зростає мистецтво... Закінчиш картину, привези на Україну. Ми з Косачем ідемо до Києва, а звідти я — до Одеси. Маю призначення.

— Чому так раптово?

— Греки кажуть: «Поспішай, бо життя втече і не наздоженеш його».

— А мій дід говорив: «Спіши, та й назад оглядайся».

— Оглядатися буду, бо за ці роки в Петербурзі я здружився з багатьма цікавими людьми... Шевченко, Костомаров... З нового року вийде український журнал. Тарас виступає перед молоддю... Оце прийшов запросити тебе, прочитавши повідомлення.

Ніщинський розгорнув «Русский инвалид», зачитав: «Во вторник 25 октября 1860 г. в зале «Пассажа» назначено литературное чтение в пользу воскресных школ. Читатель будут: Я. П. Полонский — стихотворение «К женщине»; А. Ф. Писемский — 1-е действие драмы «Горькая судьбина»; А. Н. Майков — поэму «Савонаролла» и стихотворение «Песни»; Ф. М. Достоевский — главу из романа «Неточка Незванова»; Н. А. Некрасов — два стихотворения; Т. Г. Шевченко — три малороссийские стихотворения».

— То це ж сьогодні?

— Сьогодні. Не барімося, бо зал у Пасажі буде переповнено... Я задалегідь придбав квитки, але не всі слухачі увійдуть у зал.

Передбачення Ніщинського справдилися. Хоч прибули вони разом з Косачем за півтори години до початку, вільного місця в залі не знайшлося. Довелося стояти на хорах, де переважно юримилася студентська молодь. Зате вигода була та, що з хор можна оглянути весь зал.

— Дивись, — мовив Ніщинський, — навіть Пантелеймон Куліш прибув.

— І Микола Костомаров, — додав Степан.

Красивий чіткий профіль, цупке підборіддя Куліша говорили, що це людина вольова, сильна й самолюбива.

— Він не такий милий, як Костомаров, — зауважив Степан. — Холодом і погордою віє від нього.

— Так. Він вважає аристократизм найвищою ознакою людської гідності. Написав роман «Чорна рада». Багато в ньому історичної правди. Але Куліш протиставляє козацькому демократизмові старшинський аристократизм і віддає перевагу останньому.

— А то хто такий ставний у військовій формі?

— Тут нагодився Дмитро Ахшарумов і пояснив: — То Шевченків друг Сераковський. Польський революціонер. Відбув заслання. Тепер Чернишевський доручив йому вести іноземну інформацію в «Современнике». Ка-

жуть, що недавно повернувся із-за кордону. Зустрічався з Герценом і Гарібальді...

Ахшарумов обірвав розмову, бо до нього впритул просунулась якась особа і насторожила вуха.

— А що далі? — запитав Руданський.

— Далі забув. Забуваю відтоді, як покусали мене собаки. І зараз здається, що підкрадеться собака і вкусить... Стережіться собаки у сірому плащі.

Руданський не зрозумів сказаного. А коли непевна особа посунула далі, Ахшарумов засміявся:

— Я духом чую шпигів... Від них ніби пахне псятиною. То ж підслуховував, щоб донести про неблагонадійних студентів. Бідна країна, в якій на одну мислячу людину припадає дюжина тупоумів, що пригноблюють вільну думку...

Почалися літературні читання. Виступи письменників викликали овації. Щедрими оплесками нагородили слухачі виступ Некрасова. Та ось на сцені з'явився Шевченко. Бурею пронеслися вигуки вітання і оплески.

Шевченко розгублено стояв на сцені. Видно, як у поета заіскрилися на очах сльози... Він вийшов за куліси... Коли знову повернувся, поволі витяг з кишені складену чвертку сірого паперу, почав читати. В залі запанувала тиша...

Поет приніс сюди своє трудне, наболіле серце, яке ховало в собі таємниці могутнього слова. Його не вищербить криця, не здолає тюрма і каторга. З тими словами ніби плакала душа поета. Йй було тісно, як повені, що не вміщуються в своєму річищі й рветься водограями на простори, випереджаючи згрозівлі хмари.

Все йде, все минає — і краю немає...
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?

Лились слова, як могутня повінь, затоплюючи нові й нові простори, а над ними, ніби литаврами, били лебеді крильми об круговійні вітри.

Поставали картини, як «Гомоніла Україна, довго гомоніла», пожежі повстань освітлюють села, діброви, освітлюють месника Ярему, ватажка Залізняка і горем битого Гонту.

Ніби пішла на спад повінь, і слова поета забриніли смутком:

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,

Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі,
Все замовкло.

Не з меншим захопленням прослухали й зачитані Шевченком «Думи мої».

В залі ще довго гриміли оплески і вигуки слави поетові-страднику...

Після літературних читань Руданського проводили на квартиру Ніщинський і Косач. Завітали в його кімнату і при світлі лійової свічки довго розмовляли. Прибула сюди й Стефанія, скромно сиділа, слухала. Степан розповідав про свої поетичні задуми.

— Перекладаю українською мовою Пушкіна, Лермонтова, стародавню поему «Слово о полку Ігоревім». Назву її «Ігор Сіверський».

Потім він подарував Косачу рукописну збірку своїх творів.

— Клянусь, Степане, що я доб'юся надрукування їх. — В очах Косача світилися щирі вогниці. — Це ж сила! Живими у твоїх співомовках постають неблаганні своїм сміхом трударі. Вони перемагають гумором чиновників, крамарів, панів. З глибини народного життя ти приніс у літературу могутній український гумор.

Уже сірів ранок, коли друзі прощалися.

— Полинув би разом з вами у рідні села. Та треба кінчати академію. Вже недовго залишилось, а там... — Тяжкий кашель обірвав Степанові слова.

— Знову кашель? — сумно обізвалася Стефанія.

Степан взяв зі столу череп, докірливо глянув на нього.

— На півдні видужаю... Буду проситися працювати в Криму, — докінчив тихо...

Друзі співчутливо переглянулись.

Стефанія зітхнула...

* * *

На хворобу нікому не скаржився. Стефанія ввечері принесла теплого попити. Думками голубила його чорне вихрясте волосся, зазірала потай у його бездонні очі.

Руданський готувався до зустрічі з Шевченком... Перед очима перше число журналу «Основа» (1861). Це історична подія — початок видання українського журналу. Подія і в житті Руданського, бо тут вміщені його вірші «Гей-гей, воли! Чого ж ви стали?» та «Повій, вітре, на Вкраїну».

Підписано: «Подолянин Ст. Руданський». До того ж у другому номері журналу друкують: «Не кидай мене, моя чарочко», «Чорний колір» — переспів з польського та переклади віршів з сербської мови. Переписав ще й вірш «Наука», щоб зачитати Шевченкові, й пішов до Костома-рова, який мешкає в мебльованих кімнатах Балабіна. Туди запросив його професор, повідомивши, що на літературному вечорі в нього будуть, крім Шевченка, ще й Чернишевський, Сераковський, Білозерський (редактор журналу «Основа»), Церетелі та інші особи.

З тривогою й благоговінням підходив до квартири професора. Біля дверей постояв, витяг з кишені переписаного вірша, не знав, як краще поступити: чи при знайомстві подати Тарасові, чи згодом. Пригладив вихрястого чуба, розправив полу неprasованого студентського костюма, порозвонив нерішуче. Швидко на дверях з'явився Микола Іванович, запросив зайти. Степан оглянув кімнату, заставлену стільцями, але нікого з гостей не було. Мимохіть вирвалося:

— Ще нікого нема?... А я поспішав...

— Прошу сідати, друже, — ласкаво запросив Микола Іванович.

— Може, я невчасно?

— Ні... Вчасно... Але літературний вечір не відбудеться.

— Шкода... Я хотів і своє почитати... Порадитись із Шевченком.

— Шевченко тяжко захворів... Тому й літературні вечори не відбуватимуться аж до його видужання.

Руданський обізався розгублено:

— Шевченко хворий?... Шевченко хворий... Не може бути... Ні, я не те хотів сказати... Шевченкові зараз не можна хворіти. Не час хворіти...

— Так, друже... Але тяжке життя, допити, заслання, казарма дали себе відчути.

— А де він зараз, хворий наш Тарас?

— Живе, як і раніше, в кімнаті, відведеній під художні майстерні Академії художеств.

У цей час із суміжної кімнати зайшов до вітальні середніх років чоловік. Великі прозорі очі питливо дивилися крізь окуляри, довге, гладко причесане волосся на голові, рівна, поважна, тверда хода, легка усмішка на спокійному блідуватому обличчі привернули увагу й насторожили Степана. Промайнула думка: «Це ж Чернишевський?»

— Знайомтеся, Миколо Гавриловичу, із студентом-медиком... Степан Васильович Руданський.

— Радий знайомству.— Чернишевський тепло потиснув руку.— Студенти медичної академії є нашими найкращими друзями.

— А ваш «Современник» є найкращим другом студентів,— скромно відповів Руданський.

— О-о-о! То ви належите до прихильників нашого журналу?

— Так, до прихильників «Современника» та «Искры».

— Приємно з вами мати знайомство.

— Степан Васильович пише вірші. Це український поет, на якого я покладаю ширі надії. Ось його друковані в «Основах» вірші.— Костомаров подав розгорнутий журнал Чернишевському.

Микола Гаврилович стиха прочитав:

Повій, вітре, на Україну...

Дочитавши, відклав журнал, пильно подивився на Руданського, ніби зважував його серйозність.

— Добре... Дуже добре. Сподіваюся, що з вас буде неабиякий поет. Ви піклуєтесь про долю рідного краю. Його поетична краса дорога кожному справжньому поету. Ми, демократи, підтримуємо національні почуття нашої молоді. Ці почуття в'яжуть поетів із народом і вселяють кращі надії.

— Наші надії, як той човен у бурхливому морі, запліскує хвиля...

— Боротися треба... Ви робите велике діло... Недаремно Шевченко відкрив шляхи для багатьох таких, як ви. Скажу вам відверто... Коли в поляків з'явився Міцкевич, вони перестали потребувати поблажливих відгуків яких-небудь французьких чи німецьких критиків: не визнавати польську літературу означало б тоді тільки виявити власну дикість. Маючи тепер такого поета, як Шевченко, українська література теж не потребує нічийої ласки... Сподіваємось на видужання Тараса. Невчасно він захворів... Дуже невчасно.— Чернишевський почав ходити по кімнаті.— До того ж захворів і Добролюбов. Шевченко мусить бути з нами в цей час, коли доля...

— Я відшукаю його... Хочу передати новий написаний свій вірш,— хвилювався Руданський.

— Коли завітаєте до нього, то передайте привітання від Чернишевського і побажання швидше видужати. Так і ска-

жіть: «Микола Гаврилович бажає найскорішого одужання, бо друзі відчують відсутність поета...» Слово Шевченкове з нами, але й Тарас повинен бути з нами... Такий час зараз...

Руданський попрощався, вийшов на вулицю і наткнувся на якогось чоловіка в сірому пальті, що походжав біля будинку. Здалося, що цю людину він десь зустрічав. Але де?

Попростував до Академії художеств. Відшукав приміщення майстерень.

«Чи не запізно турбувати хворого? Може, кого перепитати?» — непокоїла думка.

Пішов уздовж будинку і знову наткнувся на того ж, у сірому... Зустрілися поглядом. Ще раз повернувся — знову та ж зустріч і той же погляд...

«Десь його нібито бачив?.. Стривай... Це ж той мерзотник, що підслушував розмови, коли стояли на хорах у Панажі під час літературних читань... Так... Достеменно він. І чого ця собака тут вештається?»

Ще пройшовся — і знову зустріч. Потім невідомий зник за рогом вулиці. Звідти незабаром вийшов жандарм і, наблизившись, буркнув:

— Чого тиняєшся тут?

Степан пішов через вулицю. Почув, як жандарм з презирством кинув услід:

— Студент... Наволоч всячеська...

Не оглядаючись, попростував додому. Запаливши свічку, сів за стіл. За вікном непроглядна, як мурована стіна, ніч...

* * *

У листі від брата Грицька сповіщалося про смерть батька — отця Василя, що сталася 8 січня 1861 року. Саме тоді не тільки свята проводжали, а й збунтувалися селяни в Хомутинях. Від цього панотець сильно перелякався, заховався в церкві і помер біля престолу божого.

Прочитавши листа, Степан гірко всміхнувся.

— Преставився раб божий... Не допомогли й доноси... Бідна сердешна мати...

Надіслав брат і жмуток сухих васильків, як просив його Степан. Хотів, щоб у його кімнаті віяло подихом подільського степу. Цей пах ніби приніс від берегів Смотрича повів руті-м'яти...

Надійшов час іспитів...

Степан часто бував у академії,— розмовляли з друзями про тяжку хворобу Шевченка. А це, прибувши до академії, помітив, що сталося щось незвичайне. Студенти юрмилися біля входу в лекційне приміщення. Почув:

— Помер Шевченко!

— Шевченка не стало!

Звістка гострим смутком доторкнулась до Степанового серця...

— Ось коли зустрінусь із Тарасом... На кладовищі... А я мріяв...

Гуртом вирушили до Академії художеств. Домовину поета вже було поставлено в притворі академічної церкви. Тисячі молоді оточили церкву, невеличкими групами пробивалися в притвор, проходили, потім ішли інші.

Степан пробився аж до дубової труни, оббитої срібною парчею. Чоло небіжчика повивав лавровий вінок. Тарасові друзі — Микешин і Жемчужников змальовували померлого. Обійшовши труну, Степан поклав до Тарасових ніг жмуток сухих васильків і з ними папірець — переписаний вірш, що його збирався прочитати поетові.

Повіяло легким васильковим пахом у притворі. Микешин і Жемчужников звели голови, кинули питливі погляди на Степана, який, стримуючи себе від ридання, вийшов.

День і ніч оточували академічний притвор студенти. Кожен співав «Вічну пам'ять», а далі полилися тихі, журні звуки пісні:

Ой загинула козацька головонька
Без роду-родини,
Без вірної дружини...

Лапаті сніжинки м'яко лягали на землю. Почувся голос: — Це Україна прислала свої сльози, і вони падають густим снігом. Чуєте? Сніжинки прощально шепочуть, ледве вловимо шорохкотять, плачуть, ніби струни невидимої арфи.

Починалась громадська панахида. Прибули письменники, журналісти, художники. Серед них Степан пізнав Костомарова, Некрасова, Салтикова-Щедрина, Помяловського, Куліша, Чужбинського, братів Лазаревських, Пипіна, Панаєва, братів Курочкіних. Ось вийшов наперед Куліш. Вигляд його не говорив про хвилювання. Рівним, енергійним голосом вимовляв слова жалоби.

— Боявся еси, Тарасе, що вмреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним...

Закінчував промову Куліш повільно, ніби човен по тихій воді допливав до берега, розгортаючи густу ряску. Вразливіше, з більшим хвилюванням заговорив Василь Білозерський.

— Бач, скільки зібралось доброго люду коло тебе. Різних батьків і різних язиків, а всі як брати тобі рідні...

Степан поглянув навколо: грузини, поляки, вірмени, білоруси стояли в задумливій жалобі. Ось виходить Хорошевський:

— Хай і польське слово, стисле, але сердечне, забринить біля твоєї труни...

Шевченкові друзі винесли труну з притвору, а далі підхопили її студенти. Одна група заступала другу. Сім верст до Смоленського кладовища несли домовину на руках. Степан не раз пробирався, брався теж нести труну. Сніг обсіпав його простоволосу голову. Не почував утоми, ніс свій біль і свою любов. Ніс обережно, як скрижаль надій. Ладен був пройти з ними крізь негоди і смерть...

Ось і викопана на кладовищі яма...

— Це одна могила розкрилася перед нами...

То говорить Микола Курочкін. А за ним підіймається на нагорнуту землю Микола Костомаров. Спочатку не міг вимовити й слова. Всі замовкли. Навіть принішк сніговий... Професор заговорив, обриваючи фрази, заридав і зійшов до домовини, яку почали опускати в яму.

Ніби з глибини віків виривалася «Вічна пам'ять».

Біля свіжої могили юрмилися люди. З'явилися листівки. Чорними круками засновигали поліцаї, розганяли студентів. Декого заарештували. Але збурена молодь не розходилась. Чулися Шевченкові слова:

Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить...

Від свіжої могили Степан поніс налите гіркотою й надіями серце. Розминав у руці грудочку взятої на кладовищі землі...

* * *

Стефанія збиралася випроводжати Степана в дорогу, та муючи в грудях невимовлену дівочу печаль. Хотіла б стати його тінню, щоб завжди бачити м'яку усмішку, чути задушевну мову. Степан вловлював хвилювання дівчини.

— На півдні поживу, видужаю і знову повернуся до Петрополя. Тут виходить журнал, розгортає діяльність на-
тхненна новими ідеями молодь... Царський маніфест
19 лютого довів, що воля народу ще довго скнітиме під
скіпетром монарха... Сокира може вибити з його рук той
скіпетр... Є тепер про що дбати нашій молоді... Тут, у
столиці, не заскніє думка.

— Повернешся? — перепитувала Стефанія.

— Наберуся сил і повернуся. Посилають у Крим і пра-
цювати, і кліматично лікуватися.

Слухала, всміхалася, нишком плакала.

От одержав і диплом про закінчення Медико-хірургічної
академії із званням повітового лікаря. Оскільки академія
давала право бути військовим лікарем, то випускників одя-
гали по бажанню в офіцерські мудири. Одяг його й
Степан.

До залізниці проводжали друзі. Байда потис руку, стояв
похмурий і мовчазний. А коли Степан сідав у вагон, Сте-
фанія поцілувала його. Сині стріли вирвалися з-під довгих
дівочих вій, і Степан довго ще потім відчував на собі гост-
роту тих стріл. Прислухався до ритмічного гомону вагон-
них коліс. Думи поринали в димовій смузі, що стелилася
від паровоза, розпливалася у муті придорожніх просторів.

Рука потяглась до зошита. Записував.

«Скінчилися муки, надія не ошукала, не лягли мої кості
на чужині. Я знову в дорозі й залізними карбами кочуся
на полудень. Прощай, Петрополю! Прощай, моє горно пе-
кельне! Немало сили, моєї рідної сили, попалося в тобі,
а гріх мені було б за тебе забути. Сировим залізом з
землею та іржею попав я до тебе, ти мене перетопило, ти
мене перекувало, і сухим і твердим пустило од себе.
А чим-то полудень мене порадує? Чи синее море мене
загартує, чи, може, знову іржею покриє, сточить, обезси-
лить? А Кримські гори чи новим здоров'ям, чи гробом
наділять? Прощай же, мій друже, прощай, Петрополю,
прощай, моя радо-порадо, прощай і ти, моя зіронько яс-
на...»

Виринали думки з глибини пережитого за роки перебу-
вання в столиці. Наче приносили неспокій всі ті, з ким
поділяв тривогу, щирість дружби й сердечний біль. Уявлю-
вана постать заступала інші, зрештою одна заслоняла всіх
звабливим поглядом чарами налитих очей. Тоді вуста
невзначай ронили сердечний шепіт: «Марися». Не міг при-
мириться з думкою про розлуку назавжди, про втрату на-

дій на поновлення обірваних зустрічей. Беріг, як свято ду-
ші, кожну згадку промайнулих несподіванок, заморожених
силою почуттів. Переконавав себе в поверненні недостраж-
даних у почуттєвому шаленстві хвилин...

У Москві зупинка... Зустрічі... Враження... Кремль...
Храми...

Далі послався поштовою тракт через Тулу, Орел...
А там і Есмань, Глухів, Батурин.

Як особа, що їде за службовим призначенням, Рудан-
ський користувався поштовими кінями. Станції, на яких
доводилося зупинитись, залишали різні враження. Іноді
зустрічалися юрми збурених селян, що вели розмови про
царський маніфест, про землю і волю...

Ось забіліли хати у вишневих садах. На шляхах гнуться
під вітром тополі, ніби струнки козачки виглядають з похо-
ду своїх коханих... Україна!..

Суворими стінами зруйнованої фортеці зустрічав подо-
рожнього стародавній Батурин, котить понуро Сейм свої
хвилі, і вони несуть пам'ятні билиці минулих часів. А ду-
би, повиті імлою, марять столітні сни...

У Глухові перед будинком колишньої «Малоросійської
колегії» муштруються солдати. Пригадуються Шевченкові
слова:

Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію...

Та ні, це не ті полки... Ось пісня солдатська незграбно
лягає на зачовганий чобітьми брук:

Пише, пише цар турецький,
Пише руському царю:
«Розіб'ю я, розорю я,
Сам в Росію жить пайду...»

Не журися, цар російський,
Ми Росію не дамо...

— Поганяй! Поганяй! — гукає Руданський до візника,
затуляючи долонями вуха.

— Но-о-о! — цвухнув батою візник. — Аж мої гніді
підняли вуха і відстовбурчили хвости. Видать, солдатська
пісня вплинула. Така пісня, що лише коням та генералам
її слухати... Но-о!

Проїхавши Глухів, Руданський занурився думками. Хо-
тілося доповнити рядки поеми «Павло Полуботок» тими
враженнями, що принесла подорож.

Нарешті — рідне Поділля.

Серце частіше забилося. Пестливим зором обіймав рідні гаї, степи, гори. Прислухався до шумовиння бистроплинних річок, милувався плесами, що, обгорнувшись прозорим оксамитом неба, гойдалися в чарівному забутті.

Ось уже в далечині виринули на горбі вітряки, сторожею бовваніючи над рідним селом. Простягли до неба чорні крила, благаючи вітру. Замайоріла й незабутня тополя край шляху...

Наказав візникові тихо їхати, а сам зійшов із брички, простував незабутньою стежкою, що стелилася біля шляху аж до крайніх дворів рідного села. Думкою забігав наперед, зазирає у хати під солом'яними стріхами, приглядався до життя земляків. Що принесла їм прославлена царями реформа-скасування кріпосного права? Наче обдерті сироти, похило горнулися до шляху оселі. А навколо терпким повієм поруділих присадибних городів та бур'янів обгорталася принишкля бідняцька каламуть. Повиті імлюю ниви ховали недомріяні хліборобські сни.

Назустріч показалися верхівці з оголеними шаблями: гнали перед себе закованих арештантів. За ними слідом простувала жінка, ведучи за руку хлопчика, а на другій руці тримаючи дитину.

Пішов їм назустріч. Верхівці, бачачи невідому людину в формі офіцера, зупинилися.

— Здравія желаєм, благородіє! — Передній верхівець взяв під козирок.

— Вільно! — відповів Руданський і перевів зір на арештантів.

— Де це тобі, друже Вакуло, викували залізні наручники? І вам, друзі-Кармелюки?

— Кували сокири на панські голови, а на нас гартували харцизи ці наручники, — відповів Вакула.

— Іменно так... Гартували харцизи... Бодай їм руки повертало, — обізвалися інші арештанти. Степан сумовито поглянув на друзів свого дитинства.

— За що ж вас так?

— За волю! — брязнув наручником Вакула, підняв заковані руки, обняв Степана.

Тим часом молодиця з дітьми підійшла ближче, але верхівець шаблею перегородив їй шлях.

— Не дозволено! Не можна!

Другий верхівець під'їхав до Руданського, який не випускав із обіймів Вакулу.

— Ваше благородіє! Не дозволено так! Рапортуватиму старшому!.. Команда, ру-у-ша-а-ай! — подав команду.

Арештанти задзвеніли по шляху. Руданський підійшов до жінки. Харитина стояла нездвижно, дивлячись услід Вакулі. Степанові пригадалося, як стояла вона завітчана на шляху, вперше випроводжаючи Вакулу, коли той повертався з Могилева-Подільського. І тоді, і тепер вона була подібна на пісню, хоч кожна пісня має свій голос.

Хлопчик на руках Харитини почав пручатися. Опустила його ніжками на землю. Дитина подибала.

— Мамо! — гукнув старшенький. — Наш Юрасик уже ходить! Іде слідом за татом!

— І воно туди... Вакуло! Чи бачиш, як за тобою дубає Юрасик?.. Теж на Сибір, синочку?

Верхівці прискорили коней, женучи арештантів. Чути було, як Вакула затяг пісню, і її підхопили інші.

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармелюка...

Замахали шаблями і канчуками верхівці. Але пісня не обривалася, котилася просторами сумного Поділля.

Дивлячись, як танули в дорожній імлі постаті друзів, Степан промовив:

— На широких просторах рідної землі є де вітрам розгулятися, є де й пісні розлягтися, є де й кайданами побрякотіти. — Взяв Юрасика на руки. Пішли до села. Візник їхав слідом.

Понесла Харитина свій не зігнутий недолею стан і невиплакану скорботу. Заскрипіли вітряки, розрубуючи крилами прозорі серпанки.

Де проходила ковалиха, там вигравали чистими перламутрами на придорожніх гірчаках сльози.

— Не плачте, мамо, — обізався Дмитрик. — Я як виросту, то й того Сибіру не побоюся, а татка поверну до нашої кузні.

Сумовито глянула Харитина на Дмитрика, ніби страждуща мати зважувала вперше почуту від сина клятву вірності. Понесла материнську тужну любов до ковалевої хати, битої лихом та подільськими вітрами...

Частина четверта
ПО ШЛЯХУ У ВІЧНІСТЬ

Виїздити на роботу до Ялти не квапився. Допомагав у господарстві матері та ковалісі Харитині. Викосив її ланок ячменю й гречки. Разом з нею й помолотив та провіяв збіжжя.

Помітно коротшали дні, покотилося стернями перекоти-поле.

На прощання навідався до Вакулиної кузні. Взяв і Дмитрика з собою. Чорні, задимлені двері кузні заснував павутинням павук, розпростер чіпкі лапи, чекаючи здобичі. Біля дверей виширилося ламаними спицями старе колесо. Від стін кузні й горна ледь-ледь пахло згаром. Обіч кузні червоні звої ожини плачуть над опустілим гніздечком, обіймають сірі прикоріння вільхи, благаючи не ронити ще незжовклого листа.

— Запустила і позаростала, Дмитрику, кузня твого татка... Виростеш, то куватимеш у ній.

— Куватиму шабельку...

— Для чого шабельку?

— Щоб порубати отих стражників, які татка погнали на Сибір...

Пішли до лісу. Степан відшукував ті хащі, в яких колись хотів зірвати квітку папороті. А Дмитрик увесь час цвюх-кав лозиною по зів'ялих бур'янах, удаючи, що рубає ненависників.

— Ось так їх! Ось так їх! — приказував, розмахуючи рукою.

Навколо стояли задумливі явори, а поряд — замріяні в осінній позолоті берези горнулися вітами до них.

Деся шугне яструб, крешучи крилом по оголених верхів'ях осокорів — загонить пташину в дупло. Сором'язливо де-не-де визирає на плесі поруділе латаття і безсило горить в обійми хвилі гвалтівної. Зів'ялі куделиці папороті припали до дубового коріння, стелячи пухку постіль, щоб було де причаїтись у ній якійсь пташині.

Степан нахилився, зірвав стебельце папороті.

— То квіточка? — запитав Дмитрик.

— Квіточка...

— А чого вона не квітне?

— Коли виростеш, тоді заквітне...

— Зірву і понесу татові на Сибір.

Степан пестив голівку Дмитрика, примовляючи:

— Понесеш... Понесеш...

Вітер гнав осінні хмари, заволікаючи присмерками лісові хащі. Вийшли з лісу, стежкою попростували до села. Земля дихала пахощами зів'ялих трав, ніби хотіла пригорнути до свого лона, віддати останнє тепло сонячних днів...

Наступного ранку Степан виїжджав із села. На подвір'ї стояла балагула, найнята до Балти. А звідти мав подорожувати до Одеси, щоб завітати до Петра Ніщинського.

Мати випроводжала сина і посипала шлях свяченим зіллям, бажаючи щастя в дорозі та в житті.

— Прощайте, мамо...

— Повертайся, сину, — заплакала. Такою слізливою ніколи не пам'ятав Степан матір.

Балагула ще зупинилася біля хати коваліхи. Вийшла Харитина, вибіг за нею Дмитрик, видибав Юрасько.

— Куди ви їдете? Може, на Сибір, то і я поїду!..

— Хай, Дмитрику, не доводить тебе доля до Сибіру, — обізвалася Харитина, подала Степанові приготовлене на дорогу печиво.

Степан витяг з кишені свою давню сопілочку, подав Дмитрикові.

— Це тобі подарунок...

— Вона грає?

— І грає, і співає, і плаче...

Дмитрик притулив до губ сопілочку, заграв. Степан показав, як перебирати пальчиками по дірочках. Хлопчик швидко сприймав пораду.

— Добре... Ще трохи пограєш, і зазвучить Кармелокова пісня...

Коли рушила балагула, Харитина з дітьми пішла слідом. Дмитрик все пробував награвати на сопілочці. Зупинилися біля придорожньої тополі. Прощались. Очі Харитини повивав смуток.

Балагула рушила. Закружляли гайворони над шляхом, що слався берегом річки. Тиха хвиля голубила зів'ялу осоку, і шелест нагадував струнний перебір прощальної мелодії.

* * *

Гомінка Одеса прокидалася до схід сонця, розбуджена гудками пароплавів, цокотом кінських копит по брукованих вулицях.

Найлюдніше було в порту. Сюди припливали кораблі різних держав. Сюди лилася українська пшениця, прославлена на світовому ринку. Спритні підприємці, купці та пройдисвіти день і ніч хапливо метушилися тут, влаштуваючи комерційні та шахрайські справи. Багато з них відпливали до Криму, де після війни з кожним днем поширювалися торгівля, заселялися прибережні міста, виникали курорти. Приваблював Крим своїми багатствами та красою родовитих князів, фабрикантів, купців, різних шукачів пригод та легкої наживи. Православна церква закликала попів оселятись у Криму, щоб божим словом змагатися з поклонниками алаха, зміцнювати єдину неподільну імперію.

Ще до приходу пароплава «Аргонавт», що курсував між Одесою й Кримом, їрмилися в порту пасажири. Хто мав квитки до першого класу, тому дозволялося заходити в комфортабельний ресторан. Тут у м'яких кріслах сиділи знатні особи, грошовиті пасажири. Серед них бундючився огрядний чорнявий чоловік. Розкуйовджене волосся, бородавка під оком, блискучі швидкі очі, розчервоніле обличчя надавали йому хижого вигляду. Неначе забрався чорний ворон серед різноперого птаства. Він розстібав піджак, витягав з жилетки великий кишеньковий срібний годинник, що теліпався на позолоченому ланцюжку. Дивився на годинник, озирався непевно навколо і знову застібав піджак. Схилившись до сусіда, прислухався до його жвавої розповіді про Ялту:

— Слухай мене, добродію. На те я став купцем, набув уже свою гільдію, щоб давати добрі поради,— говорив той, поправляючи полу ряснозбористої чемерки. Напомаджені його вусики ледь торкалися помітно травмованої щелепи. Несподівано старець, проходячи повз, простер руку за милостинею. Купчик кинув йому п'ятака, додавши навздогін:

— Бери і пашов вон!

Ці слова нагадали щось знайоме Степанові. Розмова обох пасажирів зацікавила його.

— Радий почути добрі поради,— відповідав купчиківі чорнявий здоровило.— Недарма ти на попа вчився, а пішов на височину гільдії.

— Не будеш каятись і нарікати на мене, оселившись у Криму... Там роздоля для таких, як ти. Я кілька років живу там і придивився до всього. Кожному там діло знайдеться... Ти мастак торгувати кінями... Це живе діло. За доброго коня татарин радий віддати рідного батька.

Чорнявий посміхався, розгладжуючи бороду та вишкіряючи великі білі зуби.

— Так на роду мені написано... За що не брався, не мав успіху. А в продажі коней щастить... Ще з того часу, як продав циганам коня, укравши його в бурсацького смотрителя.

— Знаю... Розповідав уже... Кожному своє... Хто під якою планетою родився. Хі-хі-хі. Ти ще й мастак на добрих жінок... У Криму й це добро знайдеться.

Тим часом ударив перший дзвоник, сповіщаючи про початок посадки на пароплав. Підіймалися пасажири, простували до трапа, де чимало зібралось люду.

— Пропустіть! Ми до першого класу,— гукав здоровило, проштовхуючи наперед свого сусіду...

Після третього дзвоника пароплав, давши гудки, знявся з якоря.

«Аргонавт» тримав курс до Євпаторії. Жовтневе сонце золотило дрібні хвилі. Трепетнокриле море обгорталося блакитними оксамитами, обіймаючись з небом у безмежних просторах.

Хвалу голубій прозорості співають чайки, кигикаючи за пароплавом та черкаючи крилами піну морську. В їхньому кружлянні ніби мережилися спогади Руданського про недовге перебування в Одесі, де зустрівся з Петром Ніщевим, перебудування в Одесі, де зустрівся з Петром Ніщевим. Ще бринітинським, улюбленим професором Сеченовим. Ще бринітинським, улюбленим професором Сеченовим. Ніби колихалися в уяві мелодії композицій Ніщинського. Ніби колихалися в хвилях над безоднею моря. Пригадував грайливі перські фрагменти «Вечорниць», що їх опрацьовував композитор до вистави Шевченкового «Назара Стодолі».

Пригадував взаємну дружню обіцянку перекладати античні твори українською мовою. Роїлась думка: «Чому так співчутливо поглянув Ніщинський, коли я сказав, що, здійснивши переклад «Іліади», матиму право померти?..»

Повіяв надвечір вітер, розпорошив думи, покотив брижами по воді. Поволі зникали чайки, ронячи на прощання останні скигління. Багряніло, ховаючись, сонце, голублячи проміннями пасажирів на палубі, що почали вмошуватись, шукаючи затишку.

Руданський одяг блаженке пальто, присів на валізці під стіною біля входу до кают, що чотирма невеличкими закартками прикрашували убогий «Аргонавт». Поруч сиділа жінка з двома дітьми — дівчинку тримала на руках, бавила її, хлопчик примостився на палубі, тримав у руді живого краба.

— Яшко! Не бери руками, вщипне,— застерігала жінка. Хлопчик щось жебонів нерозбірливо — ще не вмів говорити.

Жінка переводила увагу на дівчинку, гойдала на колінах, примовляючи:

— Баю-бай, Христиночко...

Дівчинка засинала. Жінка поглянула на Руданського, зітхнула.

— Оце ж цілу ніч у морі. Вже й смеркає.

Помовчала, а далі сумовито-лагідно:

— Горе з цими дітьми, а возити за собою треба.

— А ви куди їдете? — запитав Руданський.

— До Ялти. Гостювали в родичів, а тепер... Бодай не повертатися, але треба. Там наш батечко. Дай боже йому вік довгий, якщо не втоне в горілці,— жінка зітхнула.

— Багато п'є?

— Останнє пропиває... Мене міщани, купці знають у Ялті. Ходжу поденно, прибираю, білизну перу... Всі знають і дякують Явдошці за роботу. Зароблю, а він забере гроші й проїє... Тяжка доля. Куди з ними дінешся,— кивнула головою на дітей.

Степанові стало шкода жінки й дітей. Узняв хлопчика, посадив на коліна, обгорнув полою свого пальта.

— Так тепліше?

— Бач, Яшко, який добрий дядя... Подякуй. Та воно ще й не говорить, тільки сопе та кувіка, як поросся. А все ж людинка. Втішний хлопчик.

Час від часу поривчасто шарпав по палубі вітер, бив, як по струнах, об натягнуті від шогли ливни. Залягала ніч, і «Аргонавт» здавався якоюсь чорною потворою, що пливе у темну безвість. Хвилі на морі дужчали і чимраз відчутніше гойдали пароплав. Іноді бризки розлютованими зміями обдавали палубу.

Поруч у каюті чути гомін, вигуки, сміх. Там розважалися заможні пасажери. Аж ось розчинилися двері каюти й почувся грубезний голос:

— Провітриться треба на палубі! — З каюти вибіг схожий на цигана пасажир.

Степан остаточно переконався, що то був Дярунов. «Так... Він... Той самий... Чорну бороду відпустив... І руками розмахує, як у бурсі розмахував перед кулачним боєм з бурсаками».

Слідом висунув тавровану щелепу його приятель. Обнявшись та спотикаючись, прогулювалися по палубі. Сте-

пан тепер остаточно переконався, що то були колишні його співучні — незабутній своїм зухвальством бурсак Дярунов та остогидлий ганебною поведінкою семінарист Пашовон. З'єднала доля ці два характери для спільних темних діянь в ім'я власного черева та тваринницької жадоби.

Коли п'яні пішли в каюту, жінка полегшено зітхнула.

— Всякі бувають люди. Набачилась у Ялті... П'ють, у карти грають, волочаться. Кому як — хто горба гне, а хто животи жиром надуває. Така божа воля, прости господи.

— Знаю цих мерзотників... Якщо уві сні не зустрічався з ними, то зустрівся тут, на кораблі,— сплюнув Руданський.

Обурення не залишало його. До яких країв несе корабель цих аргонавтів? Чи є берег для них? Чи є рідна земля для мерзотників? Краю мій, повитий темрявою...

Над морем низько лягали хмари. Хлоп'ятко заснуло на руках у Степана. Почав і він дрімати...

Ось він стоїть на березі Смотрича. Берег хиткий гойдається. Загойдалася й мармурова мадонна. Пішла назустріч йому, руку кам'яну простягла. Пізнає Марисю. Щось шепоче вона йому... Легенду про лебедя й лебедицю. Здається, що й лебеді заплескали крилами.

Проснувся... Чує — хтось гукає:

— Панове! Панове пасажери! — то голос лоцмана. — Панове пасажери! Корабель причалює в Севастополі. Далі не піде через шторм...

Пасажери заметушилися. Руданський допоміг Явдошці висадитись із дітьми. Бідкалась вона:

— Нема чим заплатити поштарям, щоб доїхати до Ялти. Залишусь у Севастополі на поденщину. Зароблю й поїду далі.

— Не турбуйтеся, я заплачу за вас,— промовив, подумавши, чи вистачить для цього карбованця, що лишився в кишені.

— Ви така добра людина... В Ялті я вам тричі відроблю.

— Не треба мені відробляти...

У тісному приміщенні севастопольської пристані залишався до світанку, а вранці Руданський мав намір заїхати в Сімферополь, щоб засвідчити своє прибуття до Криму. Від нього не відставала й Явдошка з дітками. Користувалась допомогою доброго чоловіка, що ставився до дітей, як до рідних. Разом добралися до Сімферополя, а далі —

через гори до Алушти. Звідси треба знову найняти візника до Ялти. Степан підійшов до брички.

— До Ялти. Мене, жінку і двох діток.

— Два карбованці — і сідайте, повезу.

— А в борг не повезете?

— Ні... Таких пасажирів багато, щоб поїздити на дурницю... Чекайте свята.

— Не жартуйте. Я серйозно прошу в борг, як лікар.

— Ви лікар? — запитав татарин, що зайняв уже місце в бричці. — Я позичу вам два карбованці на відробіток, бо моя жона те й знає, що хворіє... Ніякі краплі не допомагають.

— Дружину вашу лікуватиму без плати, а борг поверну грішми.

— То заходь, душа чоловік, до мене. Я чебуреки продаю!

Всі вместились у бричці, вирушили. Прослався вузький шлях серед кам'яних громад, над якими здіймався Чатир-Даг, підпираючи хмари.

Татарин весь час розповідав про гори, долини, про татарські селища. А з найбільшим захопленням переказував про народного ватажка Аліма. Заспівав про нього пісню. А потім пояснював її зміст.

— Алім молодий, вродливий, хоробрий... Звуть його розбійником. Але він нікого не вбиває. Лише грабує купців, поміщиків та мурзаїв і роздає бідним. Татари люблять Аліма і бажають, щоб він вирвався з каторги...

Розповідь татарина зацікавила Руданського. — Вашу пісню про Аліма я запишу. Татари можуть гордитися своїм ватажком, як наші подоляни Кармелюком. Татарин привітно поглянув на Руданського. Продовжував розповідати про славетного месника Аліма. А коли виринуло повите гірським півколом місто на березі широкої затоки, татарин перевів розмову на інше.

— Було це дуже давно, коли кримська земля Таврідію звалася, коли ще й татари не оселились тут. Тоді міста Ялти і в помині не було... Чужоземні мандрівники рідко допливали морями до Тавриди, бо сильні буревії розривали паруси, ламали щогли, а гори-хвилі топили заплілі сюди барки. Та ось з'явилися сміливці, які не пострашилися буревіїв та грізних хвиль. Пробивалися крізь тумани, щоб знайти той чарівний берег, що в казках про нього розповідали найстаріші люди. Багато мандрівників загинуло в морі, а найсміливіші і найдужчі доплили до золотом усипа-

ного берега. «Ялос! Ялос!» — гукали вони. Ялос — по-їхньому значило берег. От і оселилися тут мандрівники, назвали цей казковий куточок між горами й морем Ялтою... Оце вона й буде, наша Ялта.

* * *

Прибувши до Ялти, Руданський зупинився в убогій Явдошиній хатині. Відвела господарка гостеві ліжко, на якому спав її чоловік. Тепер він дома не спав, а просиджував дні й ночі на порогах трактирів, що з кожним місяцем ставали людишними.

Щодня вранці Руданський виходив до моря на прогулянку. Спостерігав, як по узбережжі Криму будували свої палаци Воронцови, Раєвські, Мордвинови. Зводився порт, прокладалися нові шляхи.

Потім до вечора працював у лікарні. Швидко пішла слава про лікаря.

— Дивна людина, — говорили хворі, — грошей не бере за лікування. А бідному — то й сам купить ліки.

— Мабуть, дуже багатий.

— Ні, не видно цього, бо простенько одягнений і живе в поденниці Явдошки...

Вечорами Степан слухав казки-легенди своєї господарки. Так минув рік.

Руданський полюбив сонячне, повите розкішною рослинністю місто. Про своє життя писав до брата Грицька:

«Тепер я дуже якось став мило дивитися на людей — бо й мені якось зробилося легше. Кінчилось уже (не знаю тільки, чи надовго) моє тридцятилітнє голодування. Добився я таки економії Воронцова, і, окрім свого жалування (200), маю ще в рік 300 карбованців; всього 500. Я вже зможу кожен день свій обід мати. І тільки що обід, а вечері ще за свої гроші мати не зможу. Отака-то проклята Ялта. Ні, не проклята, а хороша вона, псяюха, та дорого жити...»

Оселившись на новій квартирі, Руданський не віддурався дружби з Явдошкою і її дітками-сиротами.

Чоловік-пияка десь загинув. Явдошка допомагала Степанові по господарству, багато розповідала кримських легенд, переказів про оборону Севастополя: вона санітаркою допомагала захисникам фортеці і багато знала зворушливих пригод.

Якось, прибувши до Руданського, Явдошка сказала, що в неї оселився інвалід, який прибув із Севастополя на посаду в поштамті.

— Доглядала його ще в бліндажах пораненого. А тепер без ноги. Людина грамотна, то й дали посаду поштаря. Такий привітний, як і ви, Степане Васильовичу. І говорить так просто, як і ви..

— А як звать того чоловіка?

— Мироном. Коли стояв бомбардиром на Малаховім кургані, то всі знали Мирона, бо влучно стріляв із гармати.

— Мирон? — перепитав Руданський.

— Еге ж, Мирон... Чорнявий з виду, кучерявий, балакучий...

— Явдошко! Приведи до мене його.

Бачачи, що Руданський схвилювався, Явдошка запитала:

— Зараз чи потім?

— Зараз...

За годину Явдошка повернулася, а з нею й дужий чорнявий чоловік з темними очима. Замість правої ноги — дерев'яна милиця. Одягнений у форму поштаря.

— Степане! Друже мій! — вигукнув, кинувся в обійми.

— Мироне! Ось де доля нас знову звела, друже! Яка зустріч... Яка радість!

— Перевели в поштову контору із Севастополя... А ти, Степане, як тут опинився? З чим прибув сюди?

— З дипломом лікаря, з бажанням працювати та й з туберкульозом легенів, добути у столиці.

В очах Мирона промайнула тінь жалю й співчуття. Але він бадьоро кинув:

— Не журися!.. Південний клімат, море... Це все на користь.

— Так... Якщо в цьому морі не натраплю на підводне каміння, або шторм не зіб'є з ніг.

Явдошка пішла до своїх діток. Мирон залишився в Руданського. До глибокої ночі точилися між друзями розмови-спогади. Степан витяг давно забуту флейту і загравав відомі Миронові ще з семінарії мотиви.

* * *

Кожної вільної години Мирон приходив до Руданського, приносив нові журнали, газети. Разом перечитували, ділилися враженнями. Коли читав Мирон, Степан сідав біля

вікна, що виходило до ялтинської затоки — його зір вабили морські голубі далі.

Якось з'явився з журналами Мирон, і в його очах промайнули іскри обурення. Поклав на стіл «Вестник Юго-Западной и Западной России».

— Це журнал мракобісів, що ганьблять все живе, народне. Особливо ненавидять вони наше рідне слово. — Мирон розгорнув журнал і почав зачитувати уривки з статті, в якій паплюжилось усе, написане українською мовою. Тут згадано й розповсюджені пісні Руданського.

— Чому ж мене названо студентом Київського університету? — здивувався Степан.

— Авторів хотілось ударити по Київському університету, де активно діє студентська громада...

— Розумію... Петро Косач повіз туди мої рукописи... Не забув обіцянки розповсюджувати їх.

— Хто ж автор цієї ганебної статті?

— Підписано «Малоросс А. Восточенко». Під цим прізвищем, як я довідався, криється високопреосвященний владика архієпископ моголівський Мартиновський.

— Падлюка! — вигукнув Степан.

— Таких падлюк є багато. Аскоченський теж вважає себе «малоросом»... Не журися, Степане! Аскоченський паплюжить Шевченка в пресі, а Мартиновський — тебе. Це ж ті «малороси», що допомогли міністру Валуєву видати циркуляр, твердячи, що української мови «нема, не було і бути не може».

— Яка ганьба! Яка підлість! Зав'язати уста мільйонам людей, ввергнути цілий народ у забуття найкращих традицій... Варвари! Гнобителі! Ганьба їм і їхнім нащадкам з чиновницькими душами! — Степан розхвилювався й почав ходити по кімнаті.

— Заспокойся, Степане. Все йде, все минає, говорив наш Тарас. Нас тішить те, що свідомість пробуджується. Ідеї демократизму ширяться... Наш Леонід Глібов осмілюється в «Черниговском листке» висміяти подібних «малоросів».

— Так... Але ж «Черниговский листок» закрито...

— І діячів Чернігівського гуртка заарештовано. Мені передавали, як мій друг Степан Ніс затопив у морду жан-дармського офіцера під час арешту...

— Знаю Носа, зустрічався в Петербурзі.

— А я зустрівся з ним на Малаховім кургані в найтяжчі дні бомбардувань Севастополя.

— Розбрелися наші друзі різними шляхами... Де наш незабутній мрійник Анатолій Свидницький? Писав йому на Київський університет. Повідомили, що вибув...

— Спробую розвідати через поштові контори...

Багато збуджених думок принесла Руданському ця зустріч.

Пішов на набережну.

Стояв, дивився, як хвиля наганяла хвилю, ніби граючись. Простір моря і неба голубив своєю одвічною безмежністю.

«Крізь далі й негоди, крізь життя й смерть я пронесу тебе, в легендах плекана рідною мовою пісне, і віддам твою снагу орачам окраденої землі»...— шепотів, як сповідь...

* * *

Зустрічі з Мироном наповнювали Руданського милими спогадами, викликали бажання здійснити давні задуми. Наполегливіше взявся виконати дану Петру Ніщинському обіцянку перекласти українською мовою гомерівську «Іліаду».

Мирон став порадником і прихильником цієї великої праці. Вечорами слухав Степанові переклади. Слухала їх і Явдошка, коли приходила допомогти по господарству та приводила в гості своїх дітей. А як стомлювався читати Степан, вона починала розповідати про Настю-Роксолану, що, потрапивши бранкою до турецького султана, стала відомою по всій Туреччині.

Потім Руданський знову зачитував рядки перекладу.

— Ти робиш велике діло,— захоплювався Мирон.— Несеш до читачів великий героїчний епос, визнаний всіма народами...

— Часом я роблю перерви в праці, зважую свої сили. Адже Гнедич двадцять років працював, перекладаючи «Іліаду» російською мовою,— замислювався Руданський.

— Отже, маєш можливість користуватися досвідом російського перекладача,— Мирон хотів підбадьорити свого друга.

— Те, що зробив Гнедич, залишиться назавжди в історії. Він досяг успіху, збагнувши характерний для античної епічної поезії віршовий розмір, іменуемый гекзаметром. Але я користуюсь іншим методом перекладу. Ось що я

пишу, надсилаючи у Львів твір під заголовком «Омирова Ільйонянка, з грецької переклав Степан Руданський»:

«Щодо розміру, то я більшу половину 1862 року бився з сею першою піснею, перекладаючи її на гекзаметри, і на різні розміри наших дум та пісень, і кожний раз під кінець сеї пісні доходив до того, що узятий розмір мій не годиться. Напослідок, взявши собі в думку, що Омира при довшім розмірі гріх і доповняти лишніми словами, а при короткім розмірі декотрі придатні Омирові слова, під нашу мову не підходящі, не гріх і пропустити або замінити їх нашими короткими підходящими словами, я в кінці 1862 року поспробував отсей короткий розмір, і він таким видався легким, що я до кінця 1862 року пройшов увесь дослівний переклад. Розмір сей, як він не простий, а його наслухаться можна і в приказках ігрових, і в приспівах колицьких, і в піснях звичайних, веселих і сумних».

— Це питання складне. Треба радитися з досвідченими людьми.

— Так. Листуюсь я з відомими літераторами. Але хочеться не письмово, а живим словом порадитись. Чекаю на приїзд декого в Крим.

— А тим часом можна порадитись і в Криму з такою культурною людиною, як художник Айвазовський. Це не тільки майстер живопису, а й своєрідний співець морської стихії. У фарбах він здійснює поетичні задуми.

Поради Мирона захопили Руданського.

— Такий намір я мав давно, але не знайомий з художником, хоч і бачив його в столиці.

— А я добре знайомий... Під час оборони Севастополя цей сміливий вірменин малював батальні картини. Поїдемо до Феодосії, познайомлю тебе. Подивимось на його картини.

— Мене давно приваблює це старовинне місто... Давня невольницька Кафа. Пригадуєш, як ми колись мандрували до Хотина, щоб побачити тинь Сагайдачного? Його тинь бродить і по руїнах стародавніх фортець та гаремів Кафи. Це ж він у 1616 році, повертаючись із походу на Синоп і Трапезунд, зруйнував Кафу й визволив тисячі невольників.

— Та й Іван Сірко робив походи на Кафу, визволяв тисячі братів-невільників... Даваймо завтра ж виїдемо до Феодосії-Кафи, доки там перебуває Айвазовський. До того ж ти, Степане, сам добрий художник. Пригадую, як ти майстерно олівцем змалював ще в семінарії «Плугатяря на

полі», а постелями — молодичю, що несе з ярмарку поросся. Та ще й підписав: «Не мала баба клопоту, та купила поросся».

— Отже, завтра поїдемо.

Наступного дня друзі вирушили пароплавом до Феодосії. Оглянули башти Генуезької фортеці. Потім забралися в руїни невідомих льохів.

— Тут кожен камінь підмурка политий слізьми бранок з нашого Поділля, з України,— зауважив Руданський.— А на березі, мабуть, той камінь, що в думі оспіваний.

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яна.

Помітили — поблизу того каменя сидів художник, малював. Гострий профіль, довге волосся, присипане сивизною, надавали художникові поважного вигляду.

— То це ж Айвазовський! — аж скрикнув Мирон.— Ходімо до нього...

— Може, незручно заважати?

— Зручно... Я його знаю.— Мирон підійшов першим.— Здрастуйте, Іване Костянтиновичу!

Художник опустил пензель, звів голову.

— А-а-а! Захисник Севастополя! Здоров, здоров, друже!

— А це мій побратим,— Мирон відрекомендував Руданського: — поет, лікар і теж пейзажі малює.

Айвазовський звівся, привітно уклонився, подав руку.

— Дивимось, Іване Костянтиновичу, як ви малюєте, й думаємо, що це, мабуть, створюєте картину про Марусю Богуславку на морі Чорному, на камені білому... А може, морський похід Сагайдачного передаєте у фарбах,— жартував Мирон.

— Ні. Я такого не малюю,— художник зніяковів.

— Шкода. Дивлячись на ці руїни стародавньої Кафи, не можна не згадати Сагайдачного. Коли я був на Малаховім кургані, то послав ядра у ворожий табір, примовляючи: «Так бив яничарів славний Сагайдачний». Тоді ядро точно попадало.

— На жаль, я недостатньо знаю історію України. А от побутові українські картини, чумацькі шляхи, краєвиди охоче малюю. А історичні картини з інших часів...

— Так-так, Іване Костянтиновичу, відомі ваші «Наварський бій», «Чесменський бій» та інші морські баталії. Ви

добре б'єте турків у своїх картинах. Та не нам повчати вас.

— Запрошую завітати до мого дому. Покажу свою галерею,— перевів на інше Айвазовський.

У великому залі будинку були виставлені різні морські види, морські бої.

— Шкода, що не можу показати вам «Дев'ятий вал». Картина в Петербурзі.

— Та й з цих картин, що є тут, можна пізнати красу моря у всіх його видах, в різні пори року, в негоду й тиху погоду.

— Я змалечку закоханий у море. Живу його стихією, відчуваю чари хвиль і сонячних переливів. Море — це простір, безмежність, воля. Така філософія моря.

— Пригадую слова поета: «А море Черное шумит не умолкая»,— озвався Руданський.

— І не замовкне, доки ви, Іване Костянтиновичу, не намалюєте галерею Самійла Кішки,— жартував Мирон.

— Так-так... «Шумит не умолкая». Таку стихію я намагаюсь передати не тільки у хвилях, а й у кожній бризді, в кожній краплинці води.

— Це вам чудово вдається...

Прощаючись, Руданський запрошував Айвазовського завітати до нього в Ялту.

— Я живу тепер на Єлисаветинській вулиці, номер шістнадцятий. На другому поверсі. Це проти пристані. Вікна виходять на Ялтинську бухту... Будете дорогим гостем.

Уже сутеніло, коли друзі прибули на пристань у Феодосії, щоб плити до Ялти. Та зненацька на великому пароплаві, що стояв закорений і чмихав парою, пролунала пісня:

Ой п'є Байда...

Руданський прислухався, роздумливо мовив:

— І пісня знайома, і голос знайомий.

— Але нам треба поспішати... Вже дзвінки сигналізують відплив пароплава до Ялти.

— Не можу, Мироне, відпливати, доки не розшукаю того, хто співає пісню.

— То і я з тобою...

* * *

Пароплав до Ялти відплив. Руданський з Мироном залишилися на пристані. А пісня про Байду лунала понад морським узбережжям, викликала тривогу.

Як добратись до того корабля? Зустріли на березі матроса. Руданський запитав його:

— Хто там співає на кораблі?

— То наш кочегар виводить такої.

— Чи не могли б ви запросити на берег того співака?

— Можу. Я туди зараз відпливаю на шлюпці. Покличу.

Руданський стояв на березі, спостерігав, як відпливала шлюпка. Через кілька хвилин вона повернулася. На березі зійшов матрос-кочегар. Його пізнав Руданський, гукнув:

— Байда? Де ти взявся?

— Байду повсюди носять вітри. От і сюди занесли на чорноморській хвилі.

Степан обняв кочегара, поцілував.

— Як там у столиці?

— Багато й довго розказувати треба.

— То зайдемо в чебуречню. Ось «Кара-Даг». Ходімо! — запропонував МIRON і перший рушив.

Сіли за столиком, освітленим свічкою. У розкриті вікно видно було, як над Кара-Дагом повис молодик, наче гостроноса чайка пливла до турецьких берегів.

До столика підійшов татарин брати замовлення. Його впізнав Руданський.

— Ось тепер маю змогу розрахуватися з вами. Пригадуєте, по дорозі в Ялту виручили мене, позичили два карбованці... Я шукав вас у Ялті, заходив у кожен чебуречню...

— Наша фірма переселилась до Феодосії. Тут більше вина п'ють. Більше матросів зупиняється...

Байда почав розповідати про Петербург.

— А Стефанія як там?

— Нічого втісного не скажу. — Байда помовчав, похитав головою і тихо вимовив: — Померла... Туберкульоз повалив... Говорила, що їй було б легше, якби ви жили поруч... Все чекала вашого повернення. Хотіла розповісти якусь таємницю свого життя. Померла й таємницю ту навечно забрала з собою, сердешна дівчина.

— То пом'янімо її повними келихами вина! — запропонував МIRON.

Випили. Байда розповів про свої мандри, що зараз надовго відпливає на кораблі в далекі країни.

— Коли повернешся, завітай обов'язково в Ялту, до мене. Чекатиму як найдорожчого гостя.

— Тільки прибуду, так і заспіваю ще з моря свою пісню, — відповів Байда і зотягнув улюблену.

До столика підійшло кілька чоловік, з ними й господар чебуречної.

— Наш ватажок Алім любив цю пісню, — проговорив юнак-татарин у широких шароварах, підперезаних барвистим шарфом. — Ми любимо співати про свого Аліма. — І татарин почав пісню.

Вловивши її мотив, Байда підтягнув дужим голосом. Пісню підхопили МIRON та Степан. Столик оточили татари в кольорових вбраннях, тисли руки Байді, Степанові, МIRONу.

* * *

У 1870 році до Ялти прибув Микола Іванович Костомаров. Ідучи до нього, Руданський захопив свій переклад «Іліади», запросив і МIRONа.

Професор зустрів гостей у вітальні набережного готелю, де зупинився.

З того часу, як Руданський бачився з ним у Петербурзі, Микола Іванович змінився. Волосся майже зовсім посивіло, в очах поглибшала задумливість.

Привітавшись, Руданський відрекомендував свого друга:

— Це мій давній побратим Падалка. Але він визнає тільки ім'я МIRONа.

— Так звали мене в семінарії й на Малаховому кургані.

— А це мій давній колега по Харківському університету Амвросій Лук'янович Метлинський. — Костомаров взяв за руку художого хворобливого чоловіка, який нерішуче з'явився на порозі кімнати. — Прибув на кліматичне лікування...

— Знаємо з семінарії поета Метлинського, який ще до Шевченкового «Кобзаря» порадував нас збіркою «Думки й пісні», обізвавшись у ній мовою романтика, лексикою героїчного епосу. Пригадуються рядки:

Буря вие, завиває,
І сосновий бір трощить;
В хмарах блискавка палає,
Грім за громом грякотить...

— Так... То гріхи моєї молодості. Разом із студентом Петренком, автором пісні «Дивлюсь я на небо», шукали принади в романтичній поезії... А тепер заплаканою стала наша муза, постаріла разом з незрілими поетами. Прикро говорити про це.— Метлинський, ніби завинившись, гірко всміхнувся і поник напівполісілою головою.

— Коли називають давні твори Амвросія Лук'яновича, то він ладен розплакатись,— пояснив Костомаров.— Не ображайтеся, друже, це все прикрашає вас. Знаю, як вас любили за сердечність та ширість студенти. Ви приводили не раз до них сліпого бандуриста.

— Не кожного нагородила доля таким чулим серцем,— додав Руданський.

— Я не буду спростовувати таку характеристику,— скромно погоджувався Метлинський.

Переводячи розмову на інше, Костомаров звернувся до Руданського:

— Що ви написали за цей час нового? Я покладав на вас великі надії.

— Переклав «Іліаду».— Руданський подав рукопис.

Розгорнувши його, професор зачитав голосно кілька рядків:

І тільки побачив Менелай хоробрый,
Що він так поважно виступав із строю,
Зрадив, ніби лев той, що найде поживу,
Що пійме оленя або козу дику.
І дере голодний, хоч би його гнали...

— Оригінально й цікаво... Ви не дотримуєтесь гомерівських рядків. Та відчувається й тут стихія нашої народної творчості. Так ще ніхто не перекладав Гомера. Ви зробили велике діло.— Костомаров уважно перегортав сторінки рукопису.

— Робив те, що дозволяли мої здібності й сили,— скромно мовив Руданський.— Мені не рівнятися до Гнедича.

— Гнедич своєю працею над «Іліадою», як говорив Белінський, відбив цілу епоху в літературі,— авторитетно мовив досвідчений професор.

— Слова Белінського мені відомі. Ще більшого значення я надаю тому, що працю Гнедича наш Пушкін назвав «великим подвигом».

— Добре, що ви, Степане Васильовичу, не відстали, сидючи в Ялті, від широких літературних інтересів.— Косто-

маров поклав рукопис на стіл. Його взяв Метлинський, перегорнув кілька сторінок.

— Перекласти античний твір нашою мовою — це великий труд. Я схиляюся перед вами.— Метлинський замилюваними очима глянув на Руданського.

— Я скромно виконав обіцянку, дану Ніщинському, як він у свою чергу здійснив обіцянку надати музичну обробку моєї улюбленій пісні про Байду.

— Бачите, Амвросію Лук'яновичу, які орли прилітають до гнізда, що його почали колись вити над урвищами й бескеттям,— звернувся Микола Іванович до Метлинського.

— Не кажіть... Не кажіть про це... Я особисто ніякого гнізда не звив... Тільки мріяв, плакав, голосив над померлими. «Козачі помини», «Смерть бандуриста» — це офіра моєї молодості. Я любив і люблю поезію, але не так, як інші. Я не став Шевченком, не став і Костомаровим...

— Але як поет українського романтизму ви сказали своє слово. Багато в чому я був одноступенем з вами. Захоплювався, як і ви, Гегелем, Шеллінгом...

— Це так, Миколо Івановичу... Захоплювалися ми шеллінгіанством, і була в нас віра. Ми жили вірою... А зараз я не той. Я — як той міх, що з нього виточили вино. Прагнув до вічних ідеалів, обожнював Гегеля. Але й ця віра розбилася. Розвіявся, як туман, гегелівський дух... Нема духу... Нема істини. Одна порожнеча. Я вірив у національний ідеал... Але нема нічого абсолютного, крім смерті.

— Ваші розмови зворушують мене. Але раджу вам не впадати в крайнощі. Ми знаємо вас як непоправного ідеаліста. Я себе теж відношу до таких, бо модного матеріалізму повнотою ще не збагнув. Однак відкидаю рішуче теорію фатуму, приреченості...

— Добре вам... Ви історик. Написали багато документальних творів. Нащадки будуть коментувати їх у світлі своїх ідеалів. А я поет-мрійник, і більше нічого. Моя муза, породжена шеллінгіанством, померла. То мушу і я помирати.

— Те, що ви говорите, Амвросію Лук'яновичу, мене хвилює,— обізвався Руданський.— Але не обов'язково національне вкладати в гегелівське поняття духу... Нація, як і людина, живе, народжується, розквітає... Коли людина знає історію свого народу, вона живе з ним віки. В минулому сповивається сучасність. Хто не знає і не любить

свої історії, той не може з належною прозорістю бачити майбутнє...

— Я не поет і не історик,— втрутився в розмову Мирон,— але читаю все, що можу добути. Читаю Помяловського, Некрасова, Чернишевського, Марка Вовчка. Знаю і розумію ідеали, проголошені Шевченком, Герценом. Тому я вірю насамперед у соціальний ідеал.

— Не сподівався, що доведеться вести розмову з обізнаними людьми,— посміхнувся Костомаров.— Не сподівався, що наші розмови виляються в диспут поколінь. Виявилися різні погляди на ідеали людини. Не скажу, що ці погляди непримиренні. Я завжди схильний був знаходити примирення навіть протилежних поглядів. Треба шукати щось середнє...

— Шукати можна... Але чи знайдете? — Мирон переглянувся з Руданським.

— А мені здається, що й шукати не треба,— додав Метлинський.— Є неблаганна сила провидіння...

— Шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам. Так говорить біблійна мудрість,— наставницьким тоном обізвав розмову Костомаров і запросив гостей до чаю.

Метлинський сів до столу біля розкритого вікна, дивився на хвилі, що розливалися піною на морському березі.

— Амвросій Лук'янович закоханий у море,— жартував Костомаров.

— Море — то символ вічності й небуття,— тихо відповів Метлинський.— Слухайте вічну пісню моря... А людина така безсила, людина смертна, і смертні її ідеали. Послухайте, як про це говорить море.

— Кожному своє воно говорить. Хто як слухає його...

Метлинський пройшовся по кімнаті, зупинився біля розчиненого вікна, замріяно дивився в далечінь. Там билися хвилі, гойдали глибінь, розсипалися бунтівничими бризками на камінні.

— Не люблю розбурханого моря... Краше, коли воно тихо плеще і родить мрійні сни,— зауважив Метлинський.— Я не збираюся довго жити і хочу, щоб у день моєї смерті море було тихим, як дитя, заколихане в колисці.

— Амвросій Лук'янович невинний мрійник і філософ тиші та спокою,— намагався Костомаров виправдати Метлинського.

— Але час вимагає мрії пов'язувати з дійсністю,— докинув Руданський.

— Дійсність, реальне буття руйнує поезію... Я так завжди мислив. Хочеться стати маленькою краплинкою одвічної тиші, блакитної симфонії небуття.

— А мені хочеться стати краплинкою одвічної бурі. От розповім вам про буремні дні на Малаховім кургані. Тоді й море скорялося перед нами...

Метлинський не слухав розповіді, понуро дивився на море і ніби шептав до нього якусь незрозумілу молитву...

Гості залишали вітальню Костомарова.

— Прошу дати мені рукопис «Іліади»,— звернувся господар до Руданського.— Ваш твір конче треба надрукувати. Прощайте, друзі. А з вами, Амвросію Лук'яновичу, ще порозмовляємо, згадаємо нашу юність.

* * *

Несподівано в Ялті спалахнула пошесть холери. Відкрилися додаткові лікарські пункти, встановлювалися карантини. На Руданського, як лікаря, падала велика відповідальність.

Мало спав. День і ніч був заклопотаний на роботі. Коли приходив додому, Явдошка хвилювалася.

— Мало стали їсти... Очі запали, на себе не схожі.

Рідко тепер Мирон заставав дома свого друга. Якось, просидівши до півночі, Мирон таки дочекався Руданського.

— Ти вкрай стомлений, мій друже.— Блідий вигляд непокоїв Мирона.— Тобі слід відпочити.

— Який може бути відпочинок для лікаря, коли сотні людей гинуть.

— Обов'язок — це так. Але пожалій себе, Степане. Пожаль для великого діла. Ти ж не тільки лікар, а й співець багатомільйонного народу.— Мирон хотів розповісти Степанові, що добув відомості про колишнього семінарського побратима Анатолія Свидницького. Але, дивлячись на перживання друга, не хотів доповнювати їх повідомленням про тяжкі поневіряння, голодування й смерть під парканом кришталево чесною людини. Вирішив не все сказати про колишнього друга.

— Маю відомості про нашого дорогого. Анатолія Свидницького...

— Які?

— Він написав чудову повість «Люборацькі», в якій розповів і про бурсу, і про семінарію... Але повість не

надрукували, бо журнал «Основа», куди він надіслав рукопис, перестав виходити.

— Треба написати листа. Адресу маєш?

— Ще треба уточнити адресу... А як твоя праця? — перевів на інше Мирон.

— Багато неприємностей... Сьогодні мав щастя розмовляти з його високоблагородієм полковником жандармського управління. Покликав для пояснень. Сповідав мене. Каже, що я зустрічався з непевними людьми. Натякав на приїзд Костомарова та зауважив, що благопристойні люди понаписували на мене якись доноси. Говорив, що я припустив провину, поклавши вінок на домовину Щепкіна з підозрілим написом. Коли проводили труну Михайла Семеновича по смерті його в маєтку Воронцова... Одним словом, наговорив мені цілий ворох дурниць, запропонував і надалі з'являтися до нього на розмови.

— Що ти йому сказав на це?

— Сказав, що можете переслідувати й карати людину за незаконні дії, але не за її погляди та переконання. Думку не можна кинути за ґрати.

— А він що?

— Вирячив баранячі очі й почав кричати: «Мислити не можна без дозволу начальства!»

— Чудово! Класично! Головне, що всі блюстителі законів рабства були такими ж у всі епохи. Для них завжди девізом правили слова: «не дозволить», «не пустить», «підозрювати», «підслухати», «доносити», «рапортувати». Слова, перевірені мудрістю фараонів, сатрапів та наших держиморд від найвищого до найнижчого рангу.

— Я запитав ще його, чи можна без дозволу начальства дихати повітрям? Він відповів, що жандармське управління ще свою владу на повітря не розповсюджує, але застерігає від небезпечних вітровінь.

— Описати б усе це для нащадків, щоб знали, як заковували мерзотники живу думку.

— Я сказав полковнику, що майбутнє не за чиновниками, а за мислителями. Він визвірився на мене й сказав, що історію творять ті, хто править народом і буде тюрми для непокірних.

— Мерзотник! Ти не заплював його полковницьку морду?

— Шкода слини витратити на таку мерзоту.

Мирон заходив по кімнати, читаючи:

Кати знущаються над нами;
А правда наша п'яна спить...

— І ще неприємність... І говорити не хочеться.

— А що таке?

— Застрелився Метлинський.

— Метлинський? Можна було сподіватись... Недаремно вів розмови про небуття.

— Така доля поета, що шукав ідеалу і не знайшов його.

— Коли один поет не знайшов, знайдуть інші... Не сумуй, Степане... А Костомаров де?

— Виїхав до столиці... Здається, збирається одружитись з Аліною, з якою був заручений перед арештом у 1847 році.

— От і знайшов ідеал, — засміявся Мирон.

— Не кожному щастить, щоб доля повернула перше кохання.

— Твоя доля не повертає його?

— Не повертає... О, коли б хоч на мить повернула... — закашлявся. Явдошка нахилилася до нього, очі її налилися тривогою й жалем.

Степан поглянув на флейту, взяв її і почав грати.

* * *

Пощесть холери пронеслась як несподівана буря, наривши багато шкоди. Тепер Степан вечорами мав змогу грати на флейті, а коли йшов на прогулянку, то брав давню свою порадицю з собою. Забирався десь у затишну алею саду, згадував колишні зустрічі. Народжувались творчі задуми. Хотілося написати щось буремне, демонічне, щоб у кожному рядку звучала гордість нездоланної особистості. В уяві поставав лермонтовський «Демон». Чомусь здавалося, що його іграшковий чортик, з яким зазнав пригод, тепер виріс на цілого демона. Носиться він над землею, нескоримий і гордий. Почав перекладати Лермонтова, передаючи свої настрої, тривогу.

В пустелях світу він блукав
Давно без заміру й спочину
І вік за віком оглядав,
Як за годинною годину.
Землі слабій володар,
Він сів зло — та без потіхи:
Могучим силам не було
Ані запину, ні потіхи,
Боротися нема кому...
Й зло надокучило йому!

Ніби фізично відчував присутність печального демона — духу вигнання. Тепла ялтинська ніч кутала його своїми темними крилами, розпростертими від Ай-Петрі до Кара-Дагу.

Праця над перекладом «Демона» заповнювала все довзілля. Носив у собі образ нескореного блукача по пустелях світу. А з ним носив жадобу пізнання, свободи, почуття заперечення благоденственного спокою. Захоплено зачитував перекладені рядки Миронові.

— Перекладай, перекладай, Степане! — підтримував друга Мирон. — Хай відчують земляки в рядках поеми дух бунтарства й непокори. Хай з твоїм перекладом промайне і над нашим краєм тінь від розпростертих крил демона...

— Повір, Мироне, хочеться внести в переклад власні настрої, поглибити тривожні відчуття й шукання героя. Я сказав би, що хочеться відтворити демонічний дух, змагання, що ятраться в свідомості народу. Недаремно Рубінштейн задумав передати в музиці велич поеми. Дійсно, поема напрошується на музику. Тому я, перекладаючи «Демона», не розлучаюся тепер з флейтою...

Настав вечір, і Руданський, забуваючи про все, забрався в темні алеї саду, награвав, роздумував. Чомусь у північ краще квітли творчі думи. Відчував, що з флейтою він не самотній, що її звуки колишуться над морем і над горами...

Якось обірвав гру: почув звуки фортеп'яно. Прислухався — знайомий мотив: «Повій, вітре, на Україну». Слідом полився жіночий голос, від якого аж волосся дибом стало на голові. Пішов назустріч звукам. У будинку, звідки вони доносились, відчинене вікно. Співачка повторювала ту ж мелодію.

Степан, ніби зачарований у забутті, притулив губи до флейти і вторив за грою на фортеп'яно. Мелодія обірвалась, і біля вікна з'явилася жіноча постать.

— Степане!! — пролунав знайомий голос.

Нічого не відповів, бо від несподіванки забилось серце. Стояв, як зачарований. Промайнула хвилина, як жінка в чорному вбранні стояла перед ним.

— Степаночку! Голубчику!..

— Марисю! — Флейта випала з його рук...

Минали дні й ночі, наповнені вщерть весняним хмелем. Степан, зустрічаючись з Марисею, забував про службові неприємності. Вона приносила тиху радість і ніжну тривогу. Ішли на високий берег, співали прозору блакиті неосяжних просторів, слухали шепіт морської хвилі, як давню казку, породжену на кручі Смотрича. Пригадували радість і біль перших зустрічей.

— Тепер наша розмова точиться без того свідка, яким колись була мармурова мадонна, — жартувала Марися.

— А я навіть не заперечував би такого свідка... Щось є поетичне в тій мадонні.

— Кам'яна мовчанка?

— Так, кам'яна мовчанка, тиша. А коли тиша наповнюється теплом почуттів, то вона стає передгрозовою.

Марися не хотіла згадувати про свої тяжкі переживання, про причини, що призвели до розлуки. Задумливий його вигляд непокоїв жінку. Вона відчувала, що він хоче вимовити щось незвичайне. Прислухалася до биття його серця.

— Про щось все думаєш, думаєш?

— Багато про що є думати... Почав перекладати рідною мовою «Демона». Хочеться збагнути демонічність образу. Ніби знаходжу в ньому щось недомовлене, недоспіване, недостраждане в моєму житті... Зустріч з тобою надає нових сил. Ти допомагаєш мені збагнути таємниці прекрасного. Воно народжується в radoщах і печалі, що несе людині кохання... Кохаю тебе. Люблю свою Україну, лину на крилах вітру до неї... Ти запашна, як степи України, ти зоресяйна, як небо України... Думи про тебе породили пісню... Хочеться мені зараз обняти голубий простір моря, заколихатися в його хвилях і слухати твій голос, відчувати твій шепіт і подих...

— То попливімо човном на морські простори.

— Попливімо!..

Відпливши від берега, човен прорізував плеск прозорої блакиті. Назустріч підпливали чайки, наче вітали незвичайних гостей. Поволі залягала хвиля, стало зовсім тихо. Степан опустив весла. Ледь-ледь колихався човен. Задрімає повітря, й по його лазуровій далі м'яко котилися від берега передзвони цикад, стелилися по водянній гладі. Неподалік дві чайки задрімали на воді. Ледь гойдаючи, море зачарувало їх своєю красою.

Марися почувала себе щасливою. Посміхалася до моря, до неба, до краплинок, що спадали з весельця, впивала на повні груди пахощі морського повітря, забувала всі негоди. Та чи може існувати якість горе, розрада і печаль під цим блакитним небом, на цих зачарованих, сонцем политих просторах?

Степан не зводив очей з Марисі. Ні про що не питав її. Не хотів, щоб вона розповідала про своє життя, про болі й страждання. Він бачив її щасливою й радів з того, що на всьому світі тепер він один з дорогою людиною і більше нікого не існує. Він, Марися, небо, море, дві чайки, човен.

— Я знайшла тебе таким, яким хотіла бачити, — пошепки мовила Марися.

— Нічого сьогодні не говори. — Степан поволі ворухнув веслом, і човен наблизився до заснулих чайок. Вони стріпнули крильми, закружляли, заскиглили...

* * *

На кілька днів Руданський звільнився від роботи. На столі рукопис закінченого перекладу «Іліади» та розпочатого «Демона». Доповнював новими рядками переклад.

Приходила Явдошка. Тривожно дивилася на зблідле Степанове обличчя, не сміла запитувати...

Довідувався — чи нема яких листів? Чекав повідомлень від Ніщинського та інших друзів. А потім надовго зникав...

На кручі над морем разом з Марисею милувався переживами кольорів моря.

Коли лягають вечірні сутінки, тоді море здається ще глибшим, величнішим.

Марися все щось розповідала, намагалась розважати Степана, бо відчувала в його душі якусь невимовну тугу.

Якось осмілилась запитати:

— В твоїх очах невловимий смуток... Чого ти, Степане, ніби тяжко тобі?

— Нагадалися рядки поета:

Прощай, свободная стихия,
В последний раз передо мной
Ты катишь волны голубые
И блещешь гордою красой...

— Це не все... Ще щось на душі в тебе.

— Пригадується легенда про лебедя і лебедицю...

— Не забув?

— Завжди пам'ятаю...

— Треба зараз інші легенди складати. — Вела Степана на найвищі кручі. — Полинати б з кручі лебедицею... А ти лебедем за мною?

— Ні, не треба... Може, лебедиця доспіває пісню свого лебедя?..

— Ти, Степаночку, тривожиш мене своїми недомовками...

Синя прохолода півночі огортала їх, заколисувала...

Вже рожевий схід благословляв народження дня, коли повернулись додому. Степан узяв флейту, загравав, добираючи найрізноманітніші мотиви. Марися, схиливши голову, слухала, ніби в тих звуках пізнавала свої життєві шляхи. Відчувала гіркоту жіночої непривітаної долі. Коли Степан поклав флейту, повела розмову:

— Я знайшла тебе, Степане. Хочу бути з тобою, як твоя тінь. Довгі поневіряння з нелюбою людиною зробили мене жорстокою, але не вбили почуття жінки... Жінки приниженої, запроданої батьками бездушній людині з кам'яним серцем, тваринною похиттю й очима, налитими оловом байдужості... Я вирвалася з цих лабетів... Втекла від законного мужа. Дорогою ціною порвала з рабством. Не раз мені доводилось стояти на краю бездонної прірви. Але я не впала в неї, щоб принести до тебе своє чисте серце. Я законтрактувала себе співачкою на естрадах ресторанів. Випиваю всю гіркоту ресторанної співачки. Такою я й прибула сюди.

— Марисю, залиш цю роботу.

— Так... Контракт з антрепренером днями закінчується. За тим контрактом маю право останні виступи зробити за власним репертуаром. До цього останнього виступу я готуюся... Головне для мене — зустріч з тобою...

— Ти повернула мені найдорожчі хвилини життя. Все-ляеш надії разом вирушити оновленими шляхами. То шляхи, спрямовані вченням Герцена і Чернишевського. Наша різночинська інтелігенція, натхненна тим словом, іде в народ, щоб нести йому просвіток, свідомість. Для цього я писав свої вірші, співомовки й байки. Настають часи пробудження народу і ми мусимо бути з ним, іти назустріч сходу сонця правди над нашою країною. Підемо разом...

— Так, Степаночку. Для того я знайшла тебе, щоб іти омріяним тобою шляхом. Хоч він буде тяжким, тернистим. Але те, що ти освятив своїми мріями, стане заповітом і мого життя.

— Спасибі, моя найдорожча. Такою я хотів тебе зустріти. Тепер мені легко на душі,— обіймав дорогу людину, потім брався грати, вкладав у мелодію силу свого почуття і воно полум'яніло в кожному подиху, в сердечнім трепеті.— Хочу в мелодії передати ту легенду про лебедів, якою ми вінчали початок нашої дружби.

— Чому вона так тривожить тебе? — поглянула з острахом.

— Бо в ній живе велика правда... Обірвана лебедина пісня звучатиме ще й ще в шелесті трав і дібров. Народжуватимуться лебеді, помиратимуть, а пісня зринатиме з глибини чистих джерел, житиме в плескоті тихих озер і прозорих плес, у подувах вітрів і в лелінні трав.— Закашляв, стиснувши груди. Лице зблідло. Схилювся до ліжка. Очі ронили блиски. Блиски вогненної душі...

Тихше й тихше звучала флейта... Ніби чувся голубливий плескіт зітхання. Марися не наважувалась порушити гру, що з кожною хвилиною ставала тихішою й сумнішою. Голубила розсипане на лобі волосся, дивилася в Степанові напрочуд великі очі. Читала в них щось недомовлене, страждуще й гордовито любляче. Ніби перечитувала в тому погляді книгу життя, сповненого шуканнями правди, краси й любові до людини.

— Марисю... Прощай, моя єдина... Мою пісню понеси туди...

Рука опустилась, флейта впала на підлогу, ніби заскиглила, замовкла, як обірвана струна. І — знову тиша...

Марисі здалось, що тиша наповнила всю її істоту, затопила все навколишнє.

В тій тиші ледве колихалася свідомість: він помер...

У вікно зазирнув голубий ранок. На порозі почувся голос Мирона:

— Такий запашний сьогодні ранок! А вдень, мабуть, буде гроза. Степане! Несу тобі новини! Одержав із Львова журнал, в якому друкують твою «Іліаду». Сподіваються і на твого «Демона»... Ніщинський надіслав композицію, дав обробку пісні про Байду... Костомарова треба телеграмою вітати — одружився з Аліною. А найприємніша новина... Чуєш, на березі співа свою улюблену кочегар Байда. Виконав обіцянку й прибув до Ялти! Треба зустрічати гостя! — Мирон розгублено поглянув навколо. — Що трапилось?

Марися, не зводячи очей, вимовила одне слово.

— Помер...

— Помер? — Мирон зробив кілька кроків до ліжка. — Зрадила доля ще одного поета.

До кімнати вбігла Явдошка, що поралась у другій кімнаті, стала на коліна...

* * *

У Марисиній кімнаті від того дня залишалось відкритим фортеп'яно. В чорному вбранні, зблідла й замислена, сиділа вона біля столу, перечитувала Степанові книги та свої давні щоденники. Дописала:

«Його останні недомовлені слова: «Мою пісню понеси туди...» Куди понести? Не договорив. Прочитала в його благальному погляді, наповненому тугою. Знаю, куди понести його пісню. Він дав мені дізнатися, збагнути той світ душі, що не вгасає. Тепер носитиму його тінь і з нею не буду самотньою. Мені здається, що краса кипариса помножується його тінню... Не страшні для мене тепер страждання. Я виконаю його бажання — понесу пісню, а з нею і полум'я прозорої душі. Був час, коли я заздрила жебрачці, що не мала постійного нагляду за почуттями й поведінкою. Хай стану жебрачкою, але носитиму в собі гордість жінки, для якої щастя промайнуло голубим метеором і освітило душу назавжди. Понесу той світ, щоб і в темряві ночі він світив, не вгасав... Іду на останній виступ з естради ресторану... А там...»

Одягла для виступу вбрання — чорне. Перед тим, як піти на естраду, попростувала до моря, де відбувалася остання зустріч.

Налягав вечір, переливи сонця губилися в хвилях. Дві білі чайки піднялись і закружляли, заскиглили, як і тоді, коли була з ним. А море шумить, не мовкне, ніби хоче вгамувати жагу в грізній бурі, в сумній безкрайності.

Спустилась до самої води, вдихала розпорошені бризки. Хвилі бились об берег, як і в минулі дні, стелячи до ніг жалібне шумовиння. Ніби проймалася тим шумовинням, і сама ставала, як та кам'яна брила, — тверда, непохитна. Пішла. Здалось, що шлях від моря до естради слався через бескеття...

* * *

В набережному ресторані «Ялта» людський гамір затамовував плескіт морської хвилі. На естраді виступали

співачки, яких звали тут «милашками». Неподібною до інших скорботно принишкла осторонь естради Марися. Вже дев'ять днів носила вона жалобу. Так з'явилась і на останній свій виступ. Вирішила в цей день проспівати особливі пісні, щоб ними вимовити свої жалі й тривогу. Як сприймуть їх невибагливі випадкові слухачі? Не байдуже їй до того. Увагу привернула група матросів. Серед них кочегар і один юнак — татарин. У всіх вирази вольові, рішучі, криють у собі невимовлену гордість, гідність трудовиків. Прийшли не для хвилиної розваги, а щоб відволочити тут свою непривітану долю та послухати співачку, про яку пішли добрі чутки. Саме таким хоче Марися віддати свої співи, поділитися невпокоєм і почуттями жалоби.

Хотіла бути непомітною до свого виступу. А тим часом неподалеку від естради за столиком сиділи два знахабнілі гультяї, голосно вели розмову.

— Замовляй, Дярунов, найдорожчого вина! — звертався до сусіди купчик з травмованою познакою на щелепі. — Адже я своїм свідченням допоміг тобі позбутися тюрми.

— Спасибі... Викрутилися... Добре відбрехалися. Тепер погуляємо. Портвейну! — вдарив кулаком по столу, і потряс чорною своєю бородою Дярунов, і кинув скособочений нахабний погляд до принишклої співачки. — Коли б ще до нашого столика залучити ту кралю, що на монахию скидається своїм убранням. Хі-хі-хі, — ще вимізернив кілька бридких слів.

У них знайшов смак сп'янілий сусіда і випростав щелепу, наче шакал винохував поживу. Далі підніс догори чарку, примовляючи:

— За твої успіхи, Дярунов!

— Спасибі...

— А другу — за упокій заблудлої душі одного з демократів. Ха-ха-ха... Дев'ять днів тому помер у Ялті. Добре зробив, бо міг би нашкодити в твоєму судовому ділі як обраний член судової колегії.

— Він юрист?

— Та де там. Лікаришко зашпетний. Заборсався в своїй роботі, коли позаторік спалахнула холера в Ялті. Все карантин оголошував, а хабарів не брав. То йому втерли носа... Постарався і я в цьому ділі. Написав донос — однією правою рукою, а другою — лівою... Знав його ще з семінарії. Віршички там писав і всякими нісенітницями займався. Я підслухав, коли вони збиралися... Таке завдання

мав. Оце й щелепа від того такою стала. Ще й Пашовоном мене прозвали. А я був раніше хоч куди бравий.

— Ти бравий і тепер. Тільки чомусь кліпаєш очима, як горобець хвостом.

— Не говори... То від мідних напоїв...

— Правильно, бо п'єш кривою щелепою не згірш, як і справною.

— П'ю, бо з вином ніби дух святий вливається в моє нутро і там ангельськими трубами вся утроба воспіває хвалу всевишньому...

— Ти справжній подвижник, хоч ікони малюй з тебе. Душа твоя праведна. Постраждав за богоугодне діло. Підслухати тих крамольників не кожному судила доля. Вони конокрадів не захищають, царя не поважають...

— Для них бога нема...

— Народові волю давай...

— У церкву на причастя не ходи.

— Поміщицьку землю відбирай без викупу... Кажеш, що дев'ять днів як помер? То законний строк блукання душі по землі. Тепер можна випити за окаянну душу, щоб скоріше чорти відтарабанили її до пекла. Ха-ха-ха!

Тим часом на естраду зійшла співачка. Своїм вбранням, суворістю вона здивувала готових до легкої розваги слухачів. Чорну сукню прикрашала біла квітка на грудях. Тінь печалі лежала на розкриллі хвилястих брів, на блідому лиці. Журно полилася із її вуст пісня:

Щоб співати кольор чорний,
Дала-сь голос свій.
І тобі одній покорний
Я співаю кольор чорний,
Бо то колір мій!

— Оце ж і пісенька та, що її той померлий ще в семінарії склав. Підслухав я її тоді, коли він товаришам своїм співав. То не для нас пісня, — махнув рукою таврований і відвернувся від естради.

— Е ні, давай послухаємо. — Дярунов розгладив бороду. — Пісня серцещипальна, але за нашу душу не візьме. А гнучкий стан співачки щипає. Від того серцебієння пульс повишає... Стан у неї, як у неїждженої молоді лошиці арабської породи.

— Дествітально... Скульптурне сочетание стану й грудей... Лише якась вона пісна, не підморгує, не робить вихлясів, як інші.

— Нічого... То так спервоначалу скусно вдає сором'язливість. А там тільки попадись у руки... Тоді всьовозможное пойдьот... Не раз бачив таких.

— Спробуй, Дярунов! Ти ж мастак на такі діла... Красти коней і зводити жінок ти вмієш...

— Трьох пар рисаків не пошкодував би за її брови. Гулять, так гулять! Мені всьоравно...

Співачка кінчала пісню:

І по смерті не заплаче
Ніхто в чужині,
Хіба чорний крук закриче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем по мені...

Під час виконання пісні поволі гамір затихав. А коли кінчала співачка, стало зовсім тихо. Тоді вона ще з більшою задушевністю проспівала «Повій, вітрє, на Україну».

Матроси перестали пити, не зводили очей із співачки, переглядалися між собою. Засмагли під сонцем і морськими вітрами, їхні обличчя здавалися витесаними з граніту. В кожного з-під нахмурених брів проривалися блиски очей, ніби з-під грозової хмари виривалось проміння померклого сонця. Скуті мовчанкою уста крили в собі запитливу настороженість. Як кам'яні важкі брили, твердо сиділи владарі морської стихії. Серед них видавалася м'язиста постать Байди.

Він підвів голову з вихрестим, наполовину посивілим волоссям, вловлював у піснях співачки щось рідне, дороге, пережите.

Бачачи великий успіх співачки, антрепренер виступив і оголосив:

— Це наша сором'язлива Марися виступила в новому репертуарі.

— З вихилясами давай! — гукнув хтось.

— Заткни свою дурну пельку! — грізно відповів на зухвалий вигук один із матросів.

В залі загомоніли. Але Марися не слухала розмов. Закинувши естраду, швидко між столиками пішла до виходу.

— Мадамочко, зупиніться, — виширив великі зуби Дярунов, схопивши за руку співачку.

Вирвала руку, не глянула.

— Горда яка, як норовиста лошиця. — Дярунов спіймав співачку за другу руку й ще міцніше стиснув.

— Хай їй бог простить за гордування, — промовив таврований.

— Найміцнішого портвейну! — Дярунов ударив кулаком по столу. Намагався силою посадити на стілець співачку.

Гнівно піднялись у неї брови, як крила сполоханої чайки, бодем заіскрилися очі, а в серці закипіла образа жіночої гордості. Зірвалось із уст гостре, як відточене лезо:

— Геть!..

Раптово столик оточили матроси, татарин у кольоровому вбранні.

— Не торкайся до неї своїми брудними лапами!

— Ти хто такий давати мені указ? — Дярунов ще міцніше стис руку співачці.

— Я Байда! — гукнув матрос-кочегар, затопивши в морду Дярунова.

Співачка, увільнившись, швидко зникла.

— А я посланець з Волги — ріки Разіна й Пугачова! — І другий матрос ударив Дярунова.

— А я посланець від славного Аліма! — І молодий татарин з повного розмаху зацідив у вухо Дярунова. Той звалився біля столу.

Переляканий Пашовон клав хрести тремтячою пучкою на свою покривлену щелепу. Далі нахилився до свого друга, щоб звести його на ноги. Та Дярунов відмахувався, бо йому приверзлося, що то давній кований чортик виширив на нього зуби.

— Рятуйте! — гукнув з переляку.

— Поліція! Розбій! — заверещав його друг, витяг з кишені поліцейський сюрчок і засюрчав. Зчинився галас. Трищали стільці й столи, розливалися напої, дзвенів битий посуд.

Вибігши з ресторану, Марися швидко пішла вулицею. Вийшла на край міста. В темряві ночі простувала доріжкою на Масандрівську гору. Сполохані сичі тривогою проводжали її, перелітаючи з дерева на дерево. Стовбури дерев ворухилися чорними тіннями. Де-не-де темряву пронизували блакитними змійками метелики-світлячки, від чого зачаровані силуети кипарисів ставали ще чорнішими. Цивесняних струмочків.

Зупинилася біля свіжої могили, відколочла від грудей білу квітку, поклала на землю.

Стояла поруч матроської безкозирки, принесеної сюди чиеюсь доброю рукою. Пригадала Степанову розповідь про друга — матроса, якого прозивали Байдою. Отже не

одна вона провідує могилу. Сіла задумливо-скорботна на землю, сонцем пропахлу й імлою заворожену.

Ніч, огортаючи могилки, пливла в темну безконечність, і звідти ніби випливали тихі верби Поділля, чувся плескіт Смотрича.

Так просиділа до ранку... Крайнебо зашарілось позолотою, з імлі почали визирати велетами-сторожами сині гори. Сонця ще не видно, а його проміння крають обрїй стрілами. Розпростерлим віялом вони поволі обіймали морські далі. Вдарило в сурми птаство, благословляючи народження дня.

Почулися людські голоси.

— Ось тутечки могила нашого батечка! — обізвалась Явдошка, простуючи до могили. — Василю, Яшко, Христиночко, ходіть сюди!

Побачивши Марисю в чорному вбранні на могилі, Явдошка завагалася. А потім:

— Ми прийшли, щоб посадити квітів, любимо його зілля принесли. Він вам, мабуть, теж багато доброго робив?

— Це його дітки? — запитала Марися.

— Ні, не його. Але він був для них рідніший від рідного батька. Тепер вони справжні сироти.

Марися пригорнула до себе Христиночку. Та підвела голівку.

— Ви плакали, тьотю?

— Не питай...

— Оце принесла зілля, — вела Явдошка. — Татари звуть його дюшан-зіллям. Коли живий був, то просив збирати і приносити в його кімнату. Говорив: «Коли понюхаю його, то ніби запахнуть мені полинові роздолля України».

Марися взяла жмуток.

— Так... Насправді обдає полиновими пахощами нашого Поділля...

— Розкажу вам про це зілля, як і йому, бувало, розказувала...

Діти тісно вмостилися біля Явдошки.

— Давно-давно це було. Коли ще невільниками торгували тут. Тоді сидів невільник-козак у темниці кам'яній. Закохалась у нього дівчина вродлива, приходила крадькома до віконечка темниці, вуркотіла з невільником. Попрошив у дівчини він добути дюшан-зілля, щоб почути пахощі рідного степу. Пішла дівчина шукати того зілля. Та навколо скелі й нетрі. Видно із скелі, як росте дюшан-зілля, та зійти вниз нема стежки — всюди урвища стрімкі. Довго

ходила дівчина. Та ось розпростерла руки і кинулась униз із скелі. Доки падала на землю, вирости крила, і вона полинула орлицею, добула дюшан-зілля. Повернувшись дівчина до темниці, але козак заснув там довгим сном. Літає над темницею вона; клекоче орлицею, сипле дюшан-зілля, щоб снились невільникові рідні краї, а в орлиному клекоті щоб чувся йому гомін землі, де чисті води ринуть і ясні зорі сяють.

— То про таку орлицю любив Степан слухати легенду? — перепитала Марися.

— Любив... Дуже любив. Ще, бувало, слухаючи, й на флейті заграє або заспіває «Повій, вітре...» А потім ще й додасть: «Коли б моя орлиця зазнала, як пахне це зілля, то, може б, прилинула». Сумував і нюхав дюшан-зілля.

Марися взяла жмуток зілля й грудочку землі з могили. Підвелася, поцілувала діток, Явдошку.

Пішла... З синьої безодні неба лилися звуки, і світ наповнювався життям, як море хвилями. Пригортала до грудей зілля. Несла, як надію. Несла гіркоту весняного хмелю, сні й марення про щастя. Несла первісну недоторканість почуття, першу й останню любов.

Де йшла, стелилися рожеві маки, голубили її слід прозорими пелюстками. Відчувала під ногами теплінь землі, як подих живого велета.

Кримські гори купчилися сторожовими громадами, ронили до її ніг хвилясті тіні. Застиглі в передгрозовому чеканні крилаті дуби ніби стиха промовляли:

Повій, вітре...

ДУБИ ШУМЛЯТЬ

ПОВІСТЬ

Частина перша
ОЙ ТРИ ШЛЯХИ ШИРОКІІ

Шумлять старезні дуби... Грізною сторожею стоять вони по шляхах до палаців Кочубеїв, Галаганів, Скоропадських. Шумлять, ніби марять столітні сні про долю краю. Вітер виграє шорстким сизим листом, тамуючи щебетання дрібних птахів. Горлиця ненароком промайне сіро-голубою стрічкою і щезне. Лише здоровило-пугач насуплено зирить крізь віти, міцно затиснувши мохнатими лапами засохлу гілку, чекаючи облоги присмерків, щоб сумовитим голосом сколихнути тишу, рознести прокляття палацам і тривогу обшарпаним бідняцьким оселям. А коли ранок осміхнеться полиневою россою, щезає десь пугач, ховаючись у козацьких руїнах, щоб дати привілля розбійникові яструбу полювати на пустотливу горлицю.

Понуро шумлять старезні дуби Полтавщини, шепочучи казки-билиці... Хто гомін той збагне і наповнить душу живлющою снагою? Хто думи свої увіллє в те шумовиння, як ото вливають медовий хміль у срібний келих?

Дуби шумлять, а від них стеляться биті шляхи. Ой три шляхи широкіі, куди поведе ними доля невгамовного мандрівника? На яку колію ступить його нога, щоб дійти туди, де плекана мрія снує надії голубі?

Таємниче сріблострунним передзвоном виграють дуби, вішуючи путь-доріженьку...

Ще звечора готувався, ходив стежками, якими носив колись свою дитячу безжурність і втіху. А потім перебирав у кімнаті папери, відкладаючи значніші, а решту бгав та в пічку. Кинув глузливий погляд на напис: «Произведен за выслугу лет в коллежские регистраторы»...

— Смійся, колезький реєстраторе Панасе Яковичу Рудченко! — тихо шепотіли уста. Поглянув у маленьке дзеркальце на столі. Звідти виглянуло молоде, блідувате, заросле чорною борідкою обличчя. Темні очі пронизливо дивились, ніби докірливо дромовляли. Пригадав, як одна відвідувачка в миргородському казначействі відшукувала його — помічника бухгалтера — і запитувала: «Скажіть будьте ласкаві, де той сидить, що в нього очі говорять...»

Говорять... Кому і що вони говорять? Рука потяглася до щоденників. Ось вони — свідки хвилювань, тривоги й роздумів. Читав написане:

«Пригадалася моя служба і в Гадячі, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело! — зробилося на душі, — наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата чиновника... Часом і начальник знічев'я налає тебе — і то треба мовчать, коли хоч м'який кусок хліба їсти... Серце моє наливалось вогнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти, кляте життя — невільне, підданське! Чим я тобі вимещу, дурний начальнику, за твої даремні поприки, за твоє огудне і неправдиве слово?! Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісті».

Ще перегортав папери, перечитував спроби описати гіркотну долю безталанної жінки. Не хотів вимовити її ім'я. Не міг його вимовити так, як раніше, при зустрічах, що назавжди лишаються святом у спогадах. Це ж чиновницьке життя, безглузде, підлегле, та ще й темрява відірвала її, непорочну, від рідного дому, повели десь у велике місто. А там що? Може, зустріну, перевівшись туди на роботу... Очевидно, зустріну... Мушу зустріти! Як у пісні, у казці, а знайду її. А коли ні, то опишу її долю, недоспівану молодість.

«Музо моя — госте одинокої душі! Не покидай мене, поки я не викончу моєї Галі як слід... Вона покірпа дитина твоя, люби ж її і грій, доколи ще б'ється кров у моєму серці!.. Бо що ж без тебе зосталось мені? Хата — пуста, люди — бездушні трупи людей... Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило, щоб у бездушні трупи не урвався світ правди і любові... 1870 рік...»

Хоч уже минув цілий рік, як записав ці слова, але вони не втрачали гостроти, звучали ще вразливіше, коли готувався до подорожі.

Уважно переглядав і складав речі, готував їх у дорогу. Здавалося, до них торкалася тепла дівоча рука, а сині, аж чорні, очі сміялись і проймалися тугою. Наче чув її запашний голос, що відгомоном лягав у серці, коли виводила стиха: «Ой три шляхи широкії до купи зійшлися». Ніби віщувала розлуку. Довго ще вчувався той голос, бентежив уяву, відгонив сон.

Ранком залишав рідний Миргород, сонливі кривулясті вулиці, порослі бур'янами, прибиті пилюгою. Але не зали-

шав породжених тут мрій — ніс їх з собою в широкий невідомий світ.

Біля порога стояла бричка. На ній небагато речей, валізка з паперами й гітара — розважальниця гіркої самоти.

Прощай, рідна Миргородщино, прощай, хатино, в якій колись мати сповивала, випрошуючи в долі піснею колисковою й теплою сльозою щастя для сина. Прощай, недоспівана пісне юності — постійна супутнице роздумів і хвилювань. Прощайте, росяні бережечки Хоролу, виміряні босоніж аж до лугових просторів, щедро повитих лівоворожевою материнкою, золотаво-чубатими козельцями, буйноквітним звіробоем, похилою кульбабою, густолистою шавлією. Тепер наче забирає з собою в дорогу, як найцінніший скарб, пахощі трав та яблуневих садів, а з ними — радощі й скорботу, щоб не розставатися на незвіданих шляхах тривожної юності.

— Пора вирушати, — гомонів фурман, натягаючи кобеляк, — щоб в обідню пору доїхати до Сорочинців. А там чи й потрапимо завидна до Гадяча? Осінні дні куці, що й за хвоста не втримаєш. Погода непевна, піде дощ, то поповземо, як рак на міліні.

Заскрипіли колеса, ронячи прощальні зойки. Фурман цьвохнув батоном, поглянув на схід, де сонце поволі відділялось од посірілої землі, сором'язливо зазираючи до миргородської калюжі, прославленої з давніх-давен, коли тут таборився Миргородський полк та Острианин закликав до повстання проти шляхти.

На каламутній хвилі загелготали гуси. Їм байдуже, що чверть століття минуло відтоді, як химерний земляк записав: «Тепер Миргород зовсім не те. Будови інші; калюжа серед міста давно вже висохла, і всі сановники — суддя, підсудок і городничий — люди поважні і благонамірені».

Сплеснув дужим крилом гусак на березі, занурюючись у воду. Здавалося, радів з того, що калюжа таки не висохла. А до сановників міста йому байдуже. Піднявши гордовито сизу голову на довгій шиї, поплив від берега, ніби бундючився з того, що навіть гоголівський Іван Никифорович назвав гусакком колись свого земляка Івана Івановича.

По задумливому обличчі юнака ковзнула усмішка й застигла у великих очах. Пригадалось, як хлопчиком-школярем змагався з друзями на цьому березі, кидаючи черепками, щоб «перевезти бабу» через калюжу.

За калюжею простяглися пасовиська. Сюди ходив до пастухів грати в ковінки, навчався у них співати й примовляти, гніватись і радіти. Тоді здиралися на високу бурту, звідки видно місто з церковними банями й садами. А навколо сналися неосяжні степові простори, залляті бризками сонця. Ніби вчуваються хлоп'ячі вигукування:

Сонечко, сонечко!
Виглянь у віконечко,
Бо татари йдуть,
Тебе заріжуть,
Твоїх діток заберуть!

Тоді й овечата прислухались до дівчорі, збившись у гурт, ніби справді лякалися лихої татарви, а ромен-зілля нахилило свої стебельця до землі, чекаючи якоїсь несподіванки. Ставало тихо, хоч мак сій. І чутно було, як сонце бринить на струнах: д-дзі-інь, д-дзі-і-інь...

З бурти видно Чумацький шлях. Іноді поволі посунуть ним заярмлені круторогі і зариплять вози. А буває, по шляху поженуть арештантів. Женуть у той будинок, що здалеку вишкірився ґратами. Тоді й сонце переставало дзвеніти на своїх проміннях-струнах. На спохмурніле обличчя лягала тінь задуми...

— Чи далеко вже заїхали?

— Скоро виїдемо на Сорочинський шлях. Ось уже й Псяні затоки видно. Коней треба напоїти,— цівхнув батогом.

Коні побігли. Та недовго трюхикали. Піски та вибої затримували рух. Колеса скиглили, залишаючи слід у колії, що одноманітною смугою стелилась у минуле. А попереду що?

В Гадячі треба попрощатися з батьками, зустрітися з братом Іваном, що прибув погостити з Києва. А там знову в дорогу до Полтави, на нову службу.

Біля плеса фурман зупинив коней.

— Хай трохи перепочинуть, щоб спітнілими не напувати,— зліз з брички, підійшов до берега.

За ним і Панас. На березі шелестів очерет, нагинаючись до пожовклої осоки, що, наче пишна вродливиця, розпустила шовкові коси, зазираючи в тиху воду. Зачаровуючись, Панас пригадав недоспівану пісню коханої дівчини.

Фурман напоїв коней. Поїхали. Сполохані чайки заскиглили, розносячи над плесом тиху журу.

— Хотів би ще почути якусь казку. Ви добре розповідаєте,— звернувся Панас до фурмана.

— З казками та піснями ми давно посвоячилися на цих шляхах, навчилися з вітром розмовляти. Але треба поспішати, бо сьогоднішній четвер тісно упирається в п'ятницю... Но-о-о, ледачі!

Послався шлях крізь чагарники, забарвлені осінньою позолотою. Незабаром показалися Сорочинці. Залишки земляного валу, якоїсь древньої руїни говорили, що тут з давніх-давен таборилися люди й століттями змагалася воля з неволею. Може, ті руїни залишились ще від панів польських, підвладних Ієремії Вишневецькому, що тримав у своїх магнатських руках великі маєтності по всій Полтавщині, доки не змела їх козацька хурдига.

Вузькі сорочинські вулиці, ніби від древності, повгрузали в землю разом з тинами, порослими дерезою. Та ось перед очима зненацька наче розкрилась зачарована брама — у всій величі красувалася кам'яна Преображенська церква, збудована безславним гетьманом Лівобережної України Данилом Апостолом. Власне, збудована умільцями Полтавщини — каменярами, різьбярями, мулярами. Зір приваблює пластика фасадів, декоративна майстерність ліплення, химерна різьба дверей, кольорова гра вітражів. Українське барокко. Слава трудівничим рукам полтавських умільців!

Роздоріжжями поїхали, залишивши Сорочинці... Несподівано рвонув вітер, засвистів, б'ючись об придорожній пошколений тонконіг та поруділі куделиці буркунів. Наповнений сивизною простір розкришила блискавка.

— Коли б скоріше до тих хуторів доїхати. Там є корчма,— фурман показав пужалом і тривожно поглянув на північ, звідки насовувалась темна хмара.— Но-о-о, ледачі!

— Байдуже,— спокійно відповів Панас. У голосі чулось незадоволення з того, що фурман порушив роздуми.

Та ось ніби велетенський казковий дракон розпростер чорні крила, обіймаючи ними півнеба. Земля завихрилася, готуючись у двобій з косматою потворою, що вогнисто моргнула, покотивши громовицю; темною завісою кутався обрій, заслоняючи шлях.

— Но-о-о, ледачі!

— Не поспішай... Вперше серед степу бачу такі змагання неба з землею,— Панас аж звівся на бричці, оглядаючи затьмарений небосхил.

Не встигли доїхати до корчми, як водоспадом линув дощ, промочивши подорожніх.

У корчмі порозвішували одяг. Чимало тут скупчилося людей. Тхнуло чимось прокислим, тютюновим димом та горілкою. За столом куняли якісь підпилі чоловіки, не скидаючи з себе свиток та вогких сіряків.

Один кремезний з виду, літній чоловік роздягнувся, латав сорочку та зашивав дірки на смугастих штанях, бурмочучи:

— Оце такі бурлацькі заробітки...

— Латай, може, й долю свою драну залатаєш,— відповів сивоголовий, з запалими очима чоловік.

— Кому як на роду написано. Плакати ж не будемо.

— Досить того, що наші діти та жінки плачуть.

— Може, заплакав би котрий з нас, та неохота в цюцька сліз позичати, а своїх не вистачає.

— Плакати, то однак, що дурному з гори бігти,— блиснув очима той, що латав сорочку.— Латай, бурлаче, доки не пошився в турецькі святі. Ті сорочок не носять. А тим часом, може, в якогось сусіди попросимо на латку,— з прихованою посмішкою глянув на завіталих подорожніх, прируживши око.

Цей погляд збентежив Панаса Яковича, а фурман відвернувся, знизавши плечима.

— Латані сорочки носили, коли були дворовими у графа Гудовича, а тепер, коли стали вільні за царським маніфестом, то на старі латки нашиваємо ще й нові...

— Коли б пошматувати на латки десять тисяч десяти графської землі, то, може, й сорочку б мали нову...

— Пошматуєш... Хочеш закабалити себе і своїх дітей та внуків, то бери кілька десятинок землі в Гудовича і сплачуй за неї протягом сорока дев'яти років. Сплачуй у п'ятеро дорожче...

— Не дешевше віддає на викуп і пан Галаган. Дарма, що кажуть, він козацького роду.

— Від того роду дочекалися гіркого плоду.

— Ото реформа... Краще лататиму сорочку до слушного часу.

— А де той слушний час?

— Запитай вітра в полі.

— Та ще й потихеньку, щоб хто не підслухав, бо спина буде бита.

— Нема долі, і слушного часу не дочекаємося,— понуро загули сіряки.

— А докіль треба голодну нашу волю чимось підживлювати...

— Чаркою горілки...

— Не допоможе...

Чоловіки презирнулися, криючи якісь таємниці в гірких усмішках.

Сидячи осторонь, Панас уловлював у розмові шматки недожуреної журби, невипланих страждань, недосміяного гіркого сміху, недомовлених проклять. То розмовляли люди невідомої праці, сини степового простору і бідності. Ніч своїми широкими обіймами укривала їх у цій похилій придорожній корчмі. Поволі розмови уривались, канули в сірих сутінках.

Чадив каганець, гойдаючи примарні тіні. Ніби козак Голота, посвоячившись з сатаною, шукає роздолля, рветься на волю з похилої корчми...

Фурман ліг спати на долівці. Корчмар запропонував Панасові ослінчик, вкритий грубозною вовняною ковдрою, що увібрала в себе всі корчмарські пахощі разом з вологою.

— Ні, я пересиджу до ранку,— відповів Панас, прирившись на ослінчику.

Ніч попливла, мов корабель, захлеснутий водою. Чути, як то лопотів, то затихав дощ за вікнами. Жебоніли струмочки, а за ними снувалася каламуть роздумів, хвилюючих вражень, перемагаючи дрімоту. Розвихрені тіні негоди відміряли тривожні хвилини.

Під ранок дощ ушух. Закліпали зволожені вранішні зорі. Сонце, не виринаючи з-за обр'ю, черкало золотаво-багряним віялом проміння по верхів'ях дерев, ніби довідувалось, чи можна спокійно визирнути на обважнілу, зволожену землю. Ночівники-нетяги один по одному зникли з корчми...

Знову вирушили в дорогу. Бричка покотилася по багнюці, колихаючись по розмитих вибоїнах. Благословляючи народження дня, забриніли на променевих струнах стрижі. Над чорною ріллею поважно попливли в сизому повітрі граки. Під склепінням прозорого неба кожна жива істота почала славити життя. Хотілося обіймати зриму далеч, збагнути осінні кольори лісу, до якого наблизилась бричка.

Ніби виринули з лісу — стали на дорозі чотири чоловіки. З ними кудлатий собака. Фурман позирнув то в один, то в другий бік, оглянувся на Панаса. Той прочитав у його погляді щось непевне.

— Но-о-о! З дороги там! Розкапустились серед шляху, наче ченчики перед сповіддю,— пробував пожартувати Фурман, приховуючи острах.

Але чоловіки, як кам'яні ідоли, стояли на дорозі, не зрушили з колії. Найкремезніший схопив коней за вудила.

— Стій! — владно зупинив подорожніх. Пес загарчав, показавши зуби. Панас пізнав того, що латав сорочку в корчмі. Вигляд його був суворий і владний.

Чоловіки обступили бричку. В одного, підперезаного вірьовкою, виглядала сокира. В другого в руці — замашна дубина. Стояли просто і твердо, як господарі на власній землі.

— Хто їде? Звідки й куди?

— Так-таки іменно... Звідки і куди? — хитро додав на-топтуваний, з круглим, зарослим, як у куширі, обличчям чоловік. За халявою в нього виднівся колодій.

Панаса не стільки злякала, як зацікавила ця подія. Він витяг цигарки, запахив і зійшов з брички.

— Добридень вам, добрі люди! — з усмішкою привітався і простягнув цигарки невідомим. — Запалюймо!

— Запаliamo потім, — понуро відповів той, що зупинив коні. — А зараз у нас є діло.

— У доброму ділі треба, щоб були руки білі, — пробував пожартувати фурман.

— Руки у нас не білі, а отакі, — показав свою, як гиря, руку отаман. — Ми чорними руками робимо святе діло.

— Та шукаємо свою голодну волю! Охляла вона, як курка на прив'язі, — додав другий.

— Так-таки іменно, що голодна. Як на прив'язі під тинном.

— То такі шукачі і є добрими людьми, — Панас не втрачав спокою. З його уст не сходила лагідна усмішка. Помітив, як промайнула усмішка і у великих очах наймолодшого. Щось добре і гнівне світилося в них.

— Хіба ми такими дурнями родились, — обізвався юнак, — щоб лише байдикувати по світу, незрячими шукати шляхів? Хто шукає, той знаходить... Мені хочеться з цим чоловіком порозмовляти.

— Порозмовляй, Гнате! Ти ж умієш підсипати перцю у варену юшку.

— Так-таки іменно, — сміявся присадкуватий, поправляючи колодій за халявою.

Чоловіки тісніше обступили подорожніх. Дивилися суворими очима, в яких світилося щось нестримне, розгонисте, може, сприйняте від давніх поколінь половецького хижого роздолля. Читав у них Панас жагу, пронесену крізь століття до днів голодної волі.

— Вийшли з яру на шлях, — знову заговорив Гнат, — відбирати своє, награване багатіями... Ви що везете? Може, маєте великі гроші, то поділімося з нами, — загадково усміхнувся. У його великих очах світилися і згасали вогники.

— Так-таки іменно, поділімося з нами... Потруси, Гнате, їхню калитку, — підтоптуватий торкався до колодія за халявою.

— Великих грошей не маю, — неквапливо відповів Панас і, витягнувши з кишені гаманця, подав його юнакові. Чоловіки обступили його, дивилися, що там є. Перемовилися між собою.

— Поділімося пополам, — твердо заговорив Гнат. — Один червінець нам, другий — вам, може, знадобиться в дорозі. А то ще зустрінуть вас наші спільники по той бік яру. Треба й з ними поділитися. Це ми позичаємо до слушного часу. Коли надійде наш час, то повернемо борг.

— З процентом, — додав кремезний.

— Так-таки іменно, що повернемо... Добре придумав, Гнате!

— В поліцію, мабуть, доноса напишете? Не кваптеся. Вітра в полі не спіймати. А яри наші несходимі. Та й ночі темні — наші побратими.

— Поліція так само осоружна мені, як і вам. На таких, як я, теж пишуть доноси.

— Чоловіки загадково переглянулися.

— То ви, паничу, теж за нашого брата? — широко розплющеними очима дивився Гнат. — Такого ми ще не зустрічали.

— Безталання ваше болить кожній чесній людині.

— То ходіте з нами, за отамана будете. Передам вам своє горопашне отаманство, — пропонував кремезний.

— Якщо нежонатий, то посватаємо з нечистою силою. Скажуть тоді наші хлопці: «У яру під лісом побратався з бісом».

— Брататися з бісом можна й за лісом. Та й не тільки в яру, а й на широкіх шляхах.

— Добра відповідь. Ставайте-таки за отамана. Наших багато блукає ярами. Зйдуться, як колись до Гаркуші

сходились. Загуляємо, аж небо здвигнеться! — ледь вловима усмішка ворухнула уста отамана.

— У кожного своя доля і свій шлях широкий... Прийде час, буду з вами...

— Отже, до слушного часу?

— Атож...

Чоловіки доброзичливо посміхалися. Гнівні очі отамана повилися тугою. Він поклав свою руку на Панасове плече.

— Може, повернемо червінця? — запитав Гнат.

— Можна повернути! — кинув отаман.

— Ні, не треба, — рішуче заперечив Панас. — Хай буде завдатком на те, що ми зустрінємось. Хотілося б ще поговорити.

— У вас своя планида, а у нас своя, мужича. Ми її шукаємо, бо полуда з наших очей спадає поволі.

— Полуда спадає. Так-таки іменно, а очі замилюють нам реформою, — додав натоптуваний. — Під три чорти з тією реформою.

— Ідьте, чоловіче добрий, своєю дорогою. А ми повернемо свої голублі до лісу, — владно промовив отаман.

Чоловіки переглядалися між собою, як діти після провини, і розступилися, даючи дорогу.

— Тепер і запалити можна, — отаман відкинув полу подертої свитки, з-під якої виднілися старі оксамитові штани. — Не дивуйтесь з мого одягу. — Витяг з кишені тютюнову калитку, почав набивати люльку. — Це від пана досталися мені. Від пана Галагана! Нас, дворових, пустили на всі чотири вітри, нічого не дали. Тільки свої старі недоноски подарував Галаган, відпускаючи на волю. Скільки латок на штанях, стільки й років минуло, як оголосили волю...

Загорьована дотепність зворушила Панаса. Він підніс Гнатові цигарку.

— Пахучий тютюнець... Фабричний?

— Фабричний, — подав Панас вишитий кисет. — Візьміть собі тютюну.

Гнат насипав у жменю, розглядаючи вишивку на кисеті.

— Гарна вишивка. Мабуть, щедра дівоча рука вишивала?

— Вишивала, — тоскно відповів Панас, приязно дивлячись у збентежені Гнатові очі.

— Чекай, Гнате, — втрутився отаман. — Є і в тебе гожа дівчина. Того червінця віддай їй на дукачик. Коли з щирої руки, то не гоже нести червінця до шинкаря. Там він пірне, і собака не загавкає. Як товариство вважає?

— Так-таки іменно... Хай Гнат віддасть червінця своїй Малані. Може, й заручини справлять.

При згадці про дівчину юнак зітхнув. Його очі повилися тихим смутком. Він вдячно звів їх на Панаса.

— На цьому бувайте здорові! Бо вже десь сороки заскрекотали. — Отаман зійшов зі шляху, за ним похилитав хвостом і собака. — Коли ще по той бік яру зустрінете таких, як ми, то гукніть їм: «Гуляй, воля!» Не займуть. Щастя вам у дорозі. До слухного часу! А нашого гасла не забувайте: «Гуляй, воля!»

— До слухного часу! — відповів Панас, сідаючи в бричку. Проїхавши з гони, оглянувся. Чоловіки все ще стояли, дивлячись їм услід. А потім повагом поволокли свої сірі постаті до лісу...

Фурман розповідав різні пригоди, що трапляються на цьому шляху, яким ще в давнину ходили козацькі ватаги, боронячи волю. Розповідь фурмана супроводжувалась журливими звуками, що наче з глибини століть бриніли відгомоном відваги і запеклої борні. То вітер, по-осінньому стогнучи, стелився відволоженими стернями край шляху, розчісував коси дрімливої берези, дзвенів бронзоліттям гіллястих дубів.

Панас поринув у роздуми. Увесь час бачив перед собою вразливі Гнатові очі. Коли бричка пішла піщаною дорогою, почав куняти. Нарешті знеміг сон.

Ось наче розкрилася перед ним таємнича брама, за якою вимальовувалась країна, повита туманами. Важкі хмари нависли над нею, лише визирав крайок неба, ледве освітленого сонцем, що десь пірило, ніби втомившись змагатися з питьмою. Мороком крилась земля, поросла бур'янами, жаб'ячою печерицею, колючим терном та плетивом дереви. Десь чувся людський гомін. Ні, то не гомін, а стогін. Наче стогнала земля, стогнали хмари, стогнали обвітрені оселі. Де ж люди? Де жвавий лемент дівчорі? Де спів юнацтва? Все наче заснуло, принишло. Панувала темність, віковична подруга ворожнечі, розбрату й хвороби.

На битому негодами шляху замаячила постать людини. Куди вона мандрує? В які краї? Може, шукає світу сонцем? Може, несе в своїх грудях іскру, щоб розпалити вогнем, зігріти закуту мороком душу? Щось рідне пізнається в тій постаті. Стривай... Це ж вона. Голубка сизокрила. Куди понесла свою вроду і гордість дівочу? Хотів крикнути, назвати ім'я, заговорити голубливою мовою. Але уста, наче заворожені, не могли вимовити й слова. А постать віддалялась і куталась у непроглядному тумані, доки не щезла зовсім, залишивши терпкий біль у серці...

Ніби виринули з пільми якісь чоловіки. Почав пізнавати тих, що зустрілися на шляху біля яру. Серед них Гнат.

Його сірі очі, заіскрившись, стали ще більшими. В них світилися надія, гордість і гнів. Поглянув у той бік, де виднілися бескеття, яруги. З них, туманами оперезані, випливали села, убогі на щастя, багаті на горе, обшарпані. А далі наче виросла з туману тюрма. Велика, незграбна, гратована. Очі юнака таємниче зазирали крізь ґрати. Там кишіло повно люду. Млявий вигляд, понурі постаті, брязкіт кайданів, монотонний і невпинний. Одноманітні арештантські халати з бубнами на спині. То печать рабства і ганьби. Чути голоси, як рокіт розбурханої хвилі. Що вони говорять? У тому потоці людського гомону небагато слів: «Хліба, праці, волі!»

Чути інший голос. То наглядач у погонах. Відгодована пика бубонить, наче в порожнє барило: «Скудова ви, голдранці?» — «Ми тутешні, з рідних нив, гаїв, тихих плес...» Люди простягають руки, кулаки. Рокіт повзе разом із навислими хмарами, що огортають тюрму, купчатся, передгрозиво обіймаються. Очі юнака наливаються кров'ю. Чути десь, ніби з хмари, голос:

Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?..

Десь вирвався плач жінок, дітей. Благальний і грізний. Сірі Гнатові очі дедалі більше й більше наливаються гнівом.

— Бачиш, паничу подорожній? — запитує.

— Бачу...

— Чуєш, паничу подорожній?

— Чую...

— Допомогати їм треба...

— Добре, візьми й другого червінця.

— Це не допоможе... Руку давай!

— Візьми!

— Понесімо їм правду! Ходімо до них! Чуєш, паничу? Кліпнув очима. Фурман гукає:

— Чуєш, паничу? Прокидайся! Недалеко до Гадяча.

— Снилось мені... Приснився один з тих, що зустрілися біля яру.

— Хай їм грець! Не треба, щоб такі лихі люди снилися.

— Ні, хай сняться, хай сняться,— промовив Панас, зводячись у бричку.

Заніміле безмежжя перетинав далекий обрій, де вимальовувались обриси поміщицького палацу. Здавалося,

то якийсь привид постав перед очима, заступаючи собою все почуте й побачене під час подорожі. Далеко за палацом плакало муроване небо над бідняцькими оселями й кружляло хрипке гайвороння, розносячи від хати до хати обвітрену печаль.

— Що то за будівлі? — запитав фурмана.

— Палац Галаганів... Недалеко вже околиці Гадяча,— фурман розмахнувся батоґом. Але стомлені коні ледве тягли обважнілу бричку.

* * *

Зупинився в батьківській хаті. Слізно зустріла мати, крижнем до землі припадала, ходячи біля сина та милуючи його.

— До твого приїзду, Панасику, всі доріжки в саду пови-сипала жовтим пісочком,— голублива усмішка матері вгравала на сухому зморшкуватому лиці.— Недарма зорями пораненьку сива зозуля налітала.

Батько, трясучи сивою густою, як куделиця, бородою, тільки примовляв:

— От і добре, що заїхав до батькового двору. От і добре, сину. Сідай до столу. Давно чекали. А сьогодні недаремно все півень на порозі кукурікав.

Мати не зводила з сина слізних очей.

— Та який ставний, і борода, наче в якогось великого чиновника...

— Борода додає поштивості людині... Особливо служивій,— радів батько, дивлячись на сина.

Після обіду Панас попросив у батьків дозволу піти в місто. Поспішав побувати під розлогою яблунею, біля вдової хати, до якої, живучи раніше в Гадячі, добре втоптав стежку.

Підходив з тривогою. Вийшла назустріч стара жінка. Пізнав — Галяна мати.

— Довго виглядала вас Галя. Навіть до ворожки ходила. Щось та недобре їй наворожила. Після того подалась у місто. Тільки поговір залишила за собою. Будете в місті, відшукайте та про матір нагадайте...

Поніс свій жаль до яблуні — свідка зустрічей. Пригадав той день, коли перводвітом вона завітла. Тих пахощів яблуневих не розвіяв час розлуки. Заворожено стояв, наче чекав на побачення. Ніби й сонце, схиляючись на захід,

сумує за яблуневим первоцвітом і відлунює в меркнучих променях незабутню пісню:

Стелся, барвінку, низенько...

Гірка усмішка лягла на пошерхлі, наче від спраги, вуста. Серпанковими сутінками крилися околиці, нагонив югу вітер, підхоплюючи мотив рідної пісні, стелив її пожовклим листям на зів'ялі трави.

У тих звуках чувся, наче живий, звабливий голос, а дятел наперекір одноманітно стукав у трухляву гілку, вибиваючи мереживо смутку. Де його розвіяти, з ким поділити? Від кого почути слово, яке б полум'яніло, спалюючи жорстокість і сваволю?

Густо озорювалось небо. Обзивався вартовий ночі — деркач, доки лелека не проголосив клекотом світанок.

Другого дня поспішав на Драгоманову гору над Псллом. Роменом порослі стежки вітали давнього знайомого. Тихо шепотіли уста: «Ой по горі ромен цвіте...»

Ось і Драгоманова хата, крита соломою. Тут зустрів свого брата Івана Рудченка, що прибув з Києва. Для Панаса зустрічі з братом завжди були великим святом.

До його порад прислухався він, як до старшого на вісім років вдумливого порадника. Ще будучи вільним слухачем Київського університету, Іван Якович увійшов у товариство прогресивної молоді та виступав у пресі. Тепер мав змогу подарувати братові видані в двох книгах «Народні південноруські казки». Для Панаса це був дорогий подарунок. Він не міг не виявити гордості за брата. Радів і за виступи його в пресі, а особливо за дружбу з популярним у колах молоді Михайлом Петровичем Драгомановим¹. Тому й до його сестри Ольги Петрівни з роду Драгоманових поставився Панас приязно й задушевно. Прибула вона до рідного драгоманівського гнізда в Гадячі з Волині, де працював її чоловік Петро Косач. Це була традиційна подорож до батьківського двору, здавна прославленого гостинністю. Звідси ж раніше вийшов і відомий декабрист Драгоманов.

Прибулі гості сподівалися на зустріч з Михайлом Драгомановим. Але він затримався, подорожуючи за кордоном. Лише численна кореспонденція від нього, адресована

¹ Драгоманов М. П. — український публіцист, історик, фольклорист, громадський діяч буржуазно-демократичного, потім — ліберально-буржуазного напрямку.

сюди, викликала інтерес. Серед надісланої літератури були й примірники Герценового «Колокола», хоч уже кілька років перестав видаватися цей демократичний часопис.

Все, що подавало ознаки культурного життя, зацікавлювало тут Панаса Яковича. У погляді розумних очей Ольги Петрівни він читав доброту й духовну щедрість. Знайомлячи брата з нею, Іван Якович зауважив:

— Схильна до поезії сестра найкращого мого друга...

— Панаса я пам'ятаю ще відтоді, як він працював у Гадячі. — Простягаючи руку гостеві, додала: — Привіт і від мого чоловіка Петра Косача для заочного знайомства.

В її вигляді багато було схожого з вольовим обличчям Михайла Драгоманова. Перенісся, брови, чутливі обриси губ, живий вираз очей. Її стан повивала квітчаста зелена керсетка, з-під якої спадали вишивані полотняні рукави. Разки кольорового намиста, картата плахта, квітчаста хустина на голові доповнювали стильне вбрання. Все це гармонувало з її рухливою постаттю, відтінювало рум'яне обличчя, що пашіло енергією й крило в собі щось поетично-натхненне, горде, артистичне.

— А це Михайло Петрович, — Іван рекомендував Старицького, який, подаючи руку Панасу Яковичу, шанобливо вклонився й випростався. Його повні соковиті губи наче виринули з чорного шовкового обрамлення вусів і бороди, що на скронях зливалася з куделицею довгого волосся.

Панас Якович відчув щось артистичне і разом з тим щире, промовисте в карих очах Старицького.

— Ви артист? — запитав Панас Якович.

— Артист любительського театру. А в житті граю роль, яку ще й сам не зрозумів, — не міняючи артистичної пози, Старицький замріяно заспівав:

Ніч яка, господи! Місячна, зоряна:

Ясно, хоч голки збирай...

Вийди, кохана, працю зморена,

Хоч на хвилиночку в гай!

— Це Михайло сам вигадав таку пісню, — пояснила Ольга Петрівна.

— Не вигадав, а вимріяв, — Старицький розгорнув папірець. — Читайте... Це мої поетичні гріхи.

Панас Якович прочитав вірша і, повертаючи, запитливо дивився на Старицького, спостерігаючи, як у виразі глибоких очей юнацька веселість наповнювалася тривогою.

У небі загелготали гуси, що відлітали на південь. Старицький підніс благально догори руки.

— Гуси! Верніться! Не покидайте рідного краю! —
Звернувшись до Панаса, він пояснював: — Так здавна, ще хлопчиком, навчали мене благи повернення гусей. І я завжди вірив, що вони чують мої благання, тому щорічно й повертаються з вірію.

— Заздрю поетам, щедрим своїми почуттями, — Панас Якович хотів сказати щось приязне Старицькому.

— То все наша молодість. Радіємо, а серце часом стогне й болить. — Змінивши тон розмови, Старицький звернувся до Панаса: — Бачу, ти теж не без сердечних виразок... По бороді пізнаю. Будьмо друзями!

— Коли щиро, то дозволь потиснути руку.

— Від дружби до побратимства лише один крок. — Зникла жартівливість у виразі обличчя Старицького. Він обняв Панаса Яковича. — Мені говорив твій брат Іван, що й ти віршики пишеш про кохання.

— То жарти, — Панас Якович зніяковів.

Тим часом Ольга Петрівна запросила гостей провести дозвілля під кленом, що розкинув пожовклі шати аж на краю гори, яку внизу оперізував Псьол. Тут з тесаних дощок здавна були приладнані лавки. З гори відкривалися мальовничі гадацькі околиці.

Химерно вигинаючись, Псьол вбирає в себе рукави, губиться десь у комишах, а потім виривається з них в'юнкою стрічкою, леліючи в неозорій далечині. Його посестра — задумлива Грунь, прббиваючись крізь очерети, пустотливо обіймається з побратимом, віддає йому свій тихий плин.

Далеко видно бідняцькі обшарпані хати, розсипані, як отара овець. Вони то визирають, то сором'язливо ховаються за дрімливими вербами, щоб не бути на виду випещеного палацу Галаганів, зануреного в сизу лісову смугу на обрії.

Далекі й близькі краєвиди обіймала урочиста тиша. Ніби боячись порушити ту урочистість, тихо розмовляли в тісному колі відвідувачі Драгоманової гори. Старицький розповідав про свої задуми написати драматичні твори та організувати народний театр. Його палко підтримувала Ольга Петрівна та Іван Рудченко. Панас Якович задумливо зважував сказане. Трудове життя поклато на його молоді обличчя риси застережливості, зовнішнього спокою, хоч в очах зринала тривога іскрами, які не міг він погасити. Погляд застиг на жовтому кленовому листі, що падав на землю, ронячи ледь вловимий шелест. Ніби прислухався до нього.

— Панасику! Чого ти наймовчазніший серед нас? — в очах Ольги Петрівни застрибали бісики.

— Думаю про свою подорож від Миргорода до Гадяча.

— Розкажи...

Панас розповів про зустріч в дорозі з чоловіками, що шукали голодної волі. Говорив схвильовано, навіть збиваючись на словах, у які не вмщалися його почуття.

— Коли б усе, сказане тобою, Панасе, записати, то це могла б бути ціла повість, — серйозно зауважив Старицький.

— І назвати б її «Голодна воля», — додав Іван Рудченко.

— Якби сила, а то... — Панас поглянув запитливо на брата.

— А от Іван устиг уже дві книги надрукувати, — мовила Ольга. — Такі хороші його «Народні південноруські казки».

— Збирав їх не я один. Там є й значна доля зібраного Панасом. А ще маю видати «Чумацькі народні пісні». В них теж Панасові записи. Правда, Панасе?

— Правда, — неохоче відповів той. — Мене зараз цікавить інше. От перечитую Пушкіна, Шекспіра, нашого славнопераменту! А роман Чернишевського «Що робити?» викликає рій думок, які часом і спати не дають. Дійсно, що ж робити людині, коли надривається серце, душа прагне пізнати правду? Що робити? Не може лише до кінця збагнути тих снів, що їх надав Чернишевський героїні свого роману. Вони мене тривожать, як мої власні.

— Не чекав я, що в нашого, зовні зовсім мирного, спокійного Панаса стільки не зовсім мирних думок, — посмінувся Іван. — Недаром я його ще в дитинстві прозвав бандюрою, коли він навчався бринькати на гітарі... Тепер я перечитую Панасові літературні спроби, його намагання розповісти про людську долю, особливо про жіноче безталання, і бачу велику впертість свого брата. Спостерігаю навіть здібності.

— Так... Хай це буде моя впертість. Та не тільки впертість. Скажу вам, що я язик собі вирву і викину собакам, якщо він не заговорить так... Ех!

— От тобі й мирний, — сміялася Ольга Петрівна.

— Побажаємо Панасові не виривати язика. А коли настане щось доладне, то хай вступає в літературу під прізвищем Мирного. Згода, друзі! — докинув Старицький.

— Згода! Хай буде Мирний!

— Ще до всього мені хочеться додати,— Панас навіть звівся з лави, очі його стали глибшими, пронизливими.— Я, працюючи в суді, в інших установах, зустрічався з багатьма людьми, чув розмови, читав різні скарги. Коли я починаю роздумувати над цим усим, то ніби бачу тяжку картину. Я її навіть записав, як притчу. Ось послушайте:

«Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати — хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років яр, котрий копався не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стеяли потомки старшини козацької; стояли прибудди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна... Тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дигтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей у «люди», поначіпляли на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися у сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю...»

— Чи не занадто сміливо й пристрасно? — посміхнувся Іван Рудченко.

— Добре, коли пристрасть наповнюється думкою, а думка еднається з пристрастю,— Панас поглянув на брата.— Такими мені здавалися і думки Івана Білика.

— Як чиновник, я Рудченко, але в мене є прізвище мислячої людини. І от ця людина — Іван Білик — теж творить, мислить... Може, не зовсім так, як ти розповів... Але мислить. Я починаю перекладати твори Тургенєва. Мають вагу тепер тільки ті письменники, що йдуть громадською соціальною тропою і соціальним поглядом озирють життя народу.

— Так. Але мало озирати життя народу, сидячи в канцелярії,— додав Панас.

— І канцелярії не можуть залишатися осторонь подібних питань,— поважно вів розмову Іван Рудченко.— Скажу про свою канцелярію. Я працюю в так званій тимчасовій комісії, на яку покладено врегулювання взаємин між поміщиками й колишніми кріпаками. Комісію очолює Гала-

ган. Я, можна сказати, спеціалізувався на селянських питаннях і приходжу до висновку, що розв'язати їх нелегко. Мій шеф Галаган покладає велику надію на земську реформу. Він навіть виголошує ліберальні промови, вихваляє «всесословність» земських виборів, довго і красно може говорити про «інтелектуальную діяльність», про «народное благо» та працю, віддану на «алтарь общественно-го благополучия». Галаган має односторонців, які сподіваються через реформи досягти «всесословной» єдності.

— Навіть «потомки гетьмана дурного» Скоропадського виголошують промови... То все розмови, за якими криються приватні інтереси.

— Сподіваюсь, що все, про що говорив, опишеш у своїй повісті?

— Одному тяжко. Запрошую до співробітництва й тебе. Ти маєш більше життєвого досвіду, більш за мене освічений.

— Тут важать насамперед здібності, талант,— Старицький дивився на Панаса, зважуючи серйозність та переконливість сказаного ним.— Пробуй свій хист, Панасе. Ми тебе підтримаємо. Пам'ятай, що шлях літератора тяжкий, суворий, тернистий. Цим шляхом веде людину чиста, незрадлива совість, віра в ідеали... Коли подаруєш для народу правдивий твір, надсилай нам. Обіцяєш?

Панас нічого не відповів, ніби засоромився, знітився. Його виручила Ольга:

— Вірю, що Панас зробить такий подарунок... А от я... Який я принесу в своєму житті подарунок?

— Ти ж подарувала своєму Петрові Косачу доньку,— жартував Старицький.

Ольга з погордою глянула на друзів. Її обличчя зашарілось, пашіло полум'ям, від чого світле волосся видавалося ще пишнішим, а в очах промайнула чарівна жіноча гідність.

— Так, подарувала,— рівним голосом почала.— Хочу, щоб моя донька була мужнішою за своїх батьків. Ми з Косачем назвали її Ларисою.

— Добре ім'я...

Тьмяно надвечірня втома обволікала Псьол. Ще щільніше до нього пригорталась Грунь, ніби стелила на ніч своєму побратимові нагріту сонцем очеретяну постіль. Вдалині бентежно спалахнула заграва, вкриваючи червонястими брижами задрімалі хвилі.

— Либонь, пожежа в маєтку Галаганів? — звівся, вдивляючись, Іван.

— То горить земська веселословність, — посміхнувся Панас. — А може, вигріває своє убоге нутро голодна воля? Такі вогненні барви нашої історії.

* * *

Панас залишався в Гадячі і по від'їзді брата. Гостював у батьків, дарував їм утіху, працюючи в садку. Розчищав доріжки, підрізував дерева. Ходив до Гадяцького повітового училища, згадуючи навчання в ньому. Одноповерховий, оббитий вітрами будинок нагонив смуток. Таким він був, напевно, коли ще тут навчалися поети Михайло Макаровський, Амвросій Метлинський.

Зайти в школу не наважувався. З вулиці пізнав і клас, і парту, на якій сидів, добуваючи незначну освіту, щоб з нею вирушити по шляху службового життя, заповіданого батьком. Братові Іванові пощастило навчатися в університеті, а він ось застряв на канцелярській та бухгалтерській роботі...

Закінчились уроки. Галасливою юрбою підлітки вивалились на вулицю. Коли школа спустіла, Панас Якович увійшов у розчинені двері, зустрів сторожа, який, зобачивши сріблясті гудзики на одязі відвідувача, вклонився.

— До пана директора? — запитав. — Їх благородіє вже пішли... Нема нікого в школі.

— Добре... Я сам погляну...

— То, значить, ви будете паном левізором? Заходьте, а я побіжу до директора повідомлю.

— Не треба...

— То як хочете. В мене все порядком. Не підметено. На це не зважайте. Віники забрала директорова служниця. Так наказали пані директорша. А нових я ще не нав'язав...

Ще щось розповідав сторож, але Панас Якович не слухав. Увійшов у клас. Пригадав, з яким благоговінням десять років тому переступав цей поріг. Пізнав свою колишню парту, сів на давно насиджене місце.

Сторож заглянув, знизав плечима і, прикриваючи двері класу, промовив:

— Сказано, левізор...

Висів той самий царський портрет, що запам'ятав його з першого дня навчання. Тоді вивішено було під ним Ма-

ніфест 19 лютого 1861 року про скасування кріпаччини. Завчали напам'ять. Висить і тепер, хоч і обридлий мухам. Сам директор колись перевіряв знання царських прорікань. Але не кожен з учнів міг назвати всі високі титули імператора. Директор такого ставив на коліна під портретом. Пригадався випадок, коли учень збився на слові й, замість «самодержець всеросійський», вимовив «самовержець свійський» та ще, розгубившись, почухав себе нижче спини. Директор спочатку зблід, а потім побагровів, схопив за вухо, привів його до царського портрета і відшмагав бідолоху лінійкою по тому місці, де чухався.

З нерадісними думками повертався. Це ж тут навчають хилити задурманені голови, лабузитись, чинити доноси та дуратися всього живого, рідного. Ой краю мій, краю пишної вроди, волелюбної пісні, запашної, як польові квіти, мови! Чийми незграбними руками тебе недбало заковано на поталу лиходіям, ненависникам краси і волі?

Чому б не стати самому вчителем? Може, передав би свої скорботи й шукання дітям. Може, виховав би чуле серце і гнівні думи, щоб сміливо глянула людина на своє минуле та задумалася про майбутнє. А це найголовніше у вихованні громадянина.

Гірко посміхнувся, пригадавши, як Микола Гоголь описав тутешню освіту в повісті «Іван Федорович Шпонька і його тітонька».

Ще ходив до бібліотеки, заснованої на громадських засадах Драгомановим та Іваном Рудченком. Відніс туди і свої книги, привезені з Миргорода.

Якось невидима сила в'язала Панаса з цим містом чоботарів, гончарів, ковалів. Це були не тільки справжні майстри, а й дотепні розповідачі легенд та притч. Переказували про сподвижника Хмельницького — ватажка Кіндрата Бурляя, про уславленого гадяцького полковника Григорія Граблянку — козацького літописця.

Біля кожної корчми в Гадячі можна було зустрітися з чумаками, послухати їхніх пісень, оповідань про мандри, пригоди й тяжку долю сіроми. Панас ретельно записував усе цікаве. Йому здавалося, що тут люди дуже чулі до пісні, до всього, що звеличує душу, підносить її над сірою убогістю.

Народжувалися бажання словом пробуджувати пригноблених, як закликав Шевченко: «Я на сторожі коло їх поставлю слово...»

За кілька днів лагодився в дорогу. Вранці приїхав фурман. До Полтави від Гадяча верстов сто двадцять.

Тихий ранок не віщував чогось особливого. На горіщі клопітливо воркотили, прокинувшись, голуби, а на високій пожевклій осиці закаркали ворони. У тому карканні наче крилося якесь віщування. Так стародавній Див сіяв тривогу, обзивався до князя Ігоря, коли той виступав у похід на половців. А на воротях стояла не древня Ярославна, а згорблена від праці мати, втираючи сльози краєчком хустини, що прикривала посивіле волосся на голові. Дарувала на щастя синові рушничок.

— Це рушничок з посагу моєї матері... Родовий рушничок. Все життя берегла його. А тепер візьми на щастя, щоб нашому роду не було переводу.

— Спасибі, мамо, голубко моя, — цілував матір.

Підійшов батько; говорив поважно й багатозначно:

— Щастя тобі, сину, і в дорозі, і на службі. Служи чесно, слухай начальників, не гордуй. Хай на тебе й насвиряться, а ти покорися. Де треба, то й уклонися старшому. Пам'ятай, що твій батько прослужив чесно свій вік по канцеляріях, не вкрав копійки, а заробив трудом. А на старість таки маємо й хату, і садочок, та й поштивість від людей... Служи, корись... Заслужив уже колезького реєстратора, а там і до губернського секретаря дослужишся...

Вітер рвонув останніми словами, завихрив листям. Ще дужче закаркали ворони, кружляючи над шляхом, по якому заторготіла бричка.

Виїхали за місто. Віддаля прощально визирав серед горбів та комишів грайливий Псьол. Панас зійшов з брички, шанобливо поглянувши на місто, яке забрало чимало років молодості. Рука потяглася до скриньки. Витяг рушничок. Давним-давно дбайлива рука вишивала на ньому пишні узорі. Червоний колір еднався з чорним, наче радість із журбою обіймалися, стелячись квітами та півниками. Були вони, як ніколи раніше, милими й рідними, ніби прощали втіху та скорботи на невідомих шляхах і роздоріжжях.

Нарвав край дороги ромену, накидав у бричку. Ніби жмутки сонячних променів лягли туди. Нарешті й сам сів. Коні помчали, помірно вибиваючи копитами одноманітний дріб. У такт йому фурман щось мугикав собі під ніс. Добрі коні йшли прудко, підтюпцем. Бричка помірно гойдалась, колихаючи думи. Намагався збагнути все почуте в Гадячі

від брата і батьків. А над усім виринали постаті тих чоловіків, що перестріли в дорозі біля яру.

Переїхали вже латаними дерев'яними мостами і через Ташань, і через Грунь. Ліси, байраки, степове роздолля. Не одна пісня й легенда народжувалися тут. Та не тільки легенди, а й билиці. Нагонив страху панам і купцям Гаркуша з своєю безстрашною ватагою. Запитав фурмана:

— Про Гаркушу чув розповіді? Що кажуть про нього? Запитання припало до душі фурману, і він охоче розговорився.

— Про Гаркушу тут кожен пастух знає. Такого сміливця та вродливця, мабуть, уже не з'явиться. Хіба в пісні тільки можна почути. Його й біс уночі обходив. Кажуть, що закохалась у Гаркушу молода сотничиха і свого сотника покинула. Ніби чарівником був той сміливець. З'являвся несподівано, де й не ждали його. За вдачу любили ватажка люди. Він не був розбійником. Душа в нього щира, козацька. Коли побратається з ким, то не зрадить, не дасть на поталу. Боровся за нашу долю, за мужичу правду. Тепер нема таких... Либонь, тільки Гнидка покаже себе, коли втече з Сибіру...

— А хто той Гнидка?

— Гай-гай, паничу! Та про нього таке розповідають, що тільки в казці можна почути.

— Страшне?

— Кому страшне, а кому — примарне, як сон рябої колова. Хай бояться пани такого, як кози вовка... Бідна годо роботи якої. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запальний був! Обідили його неправим судом, землю відібрали. То він почав пиячити, злигався з пройдисвітами і став лютим звіром-розбійником. Одно ім'я Гнидки наводило жах на всю округу. А він і добрий був. Дуже любив свою жінку, заступався за бідноту. Останню сорочку зніме з себе й оддасть нужденному...

Ще довго розповідав фурман різні Гнидчині пригоди, але Панас уже не прислухався. Роздуми налягли, як темна грозова хмара перед зливою. «Гнидка — дуже цікавий суб'єкт як для етнографа, так і психолога... На мій погляд, Гнидка — безталанна дитина свого віку, скалічений вивоз свого побиту, пригніченого усяким панством... Де одногогніва, там починається інше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя на родженому. І от починає він боротьбу за своє місце, за

своє право на життя; почина розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповиває усе й усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю, мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все...»

Ось уже й Опішня, прославлена горшками та сливами. Опішнянські вози, зверху облетені лозою, як просторі ясла, можна зустріти не тільки на шляхах Полтавщини, а й за її межами. Розвозять опішнянські гончарі свої вироби, а з ними спритні молодіжці торгують свіжими та квашеними сливами. Тут, на цих глиняних баюрах, від роду до роду живе, бореться за життя дотепне, життєлюбне опішнянське плем'я. Здавна опішняни звикли мандрувати. Адже недаремно опішнянський гончар Олексій Хромий став побратимом Степана Разіна!

Нагодувавши та напоївши коней, вирушили в дорогу шляхом до Диканьки. Тепер дедалі частіше доводилося проїздити через дубові ліси. Стоять дуби столітньою сторожею, криючи в своєму гомоні згадки, ніби таємниці, шепчуть про історію пригнобленого люду.

А ось і прославлені диканські велети. Про них згадав і Пушкін:

Цветет в Диканьке древний ряд
Дубов, друзьями насажденных;
Они о праотцах казенных
Доньше внукам говорят...

Дуби шумлять у віковій епічній задумі. Прислухався до того завороженого голосу. Чув у ньому набагато більше сказаного поетом. Хто повідав тим дубам вистраждані думи, щоб вони для поколінь зберігали таємниці?.. Дуби шумлять, шумлять...

Люди знають про те, коли який дуб посаджено, яку легенду криє кожен з них. А ось і доріжка, що веде в Чернече до жіночого монастиря; могла б розповісти, хто ходив нею, носячи свою покуту й печаль...

Звелів фурманові зупинитися, зійшов з брички, милувався найстарезнішим велетом. Владно, нездвижно стоїть він, сперечаючись своєю могутністю з палацом Кучубеїв, з пишною аркою, під якою проїздив «благословенний». А в гущавині ліщини причаїлася стара церквися, до якої сходилась колись козацька сірома.

Сонце, низько лягаючи на захід, щедро обсипає червонистим промінням шорстке листя. Те проміння всотує в

себе велетенський дуб, угамовуючи невиситиму жагу свідка багатьох подій, вкритих сивиною часу...

По шляху з наближенням до Полтави частіше зустрічались подорожні. Промчить розкішний ридван, курявою обдасть піших заробітчан, що несуть на продаж свою силу, а може, і вроду. Ступала ж тут нога й незабутньої подруги. В думці бриніли скорботно слова її матері: «Будете в місті, відшукайте...» Коли б відшукати, почути рідний голос, почути недоволену казку, недоспівану пісню, серцем збагнути недостраждану любов. На мить вловлював у шелесті дубів звабливий голос, що ронить надії в розкриті для почуттів душу. Пригадалось...

Це трапилось весною, коли з неба щедро лилося золото сонця і земля вдягалася в пишні, барвисті шати. Ішов з нею завітчаною першими польовими квітами степовою доріжкою. «Ти — польова царівна», — тихо говорив. Стала, випросталась. На чолі ніби забриніли колоски пшениці, а очі увібрали найяснішу блакить неба. Тоді в її голосі пізнав мелодію повині на Пслі...

Сутінками кутався шлях. Потомлені коні уповільнювали ходу.

— Ось уже й Полтава, — обізвався фурман.

Вечірньою п'ятою місто зустрічало подорожніх. Примарно помережані ліхтарями вулиці крили в собі таємниці. Наче виповзала кудлата потвора із темені, блимаючи тьмяними очима.

Полтава... Місто слави і безслав'я... Місто тридцяти церков, пам'ятників і розкішних будов. Місто п'ятнадцяти тюрем і сорока шинків. Полтава — стародавнє місто...

* * *

Невеликий під солом'яною стріхою будинок 14 на Монастирській вулиці належав небагатому дворянинові Осипу Адешелідзе. Кілька вікон з пофарбованими в синій колір віконницями виходили на тиху, порослу спорішем вулицю, що слалася вниз на долину в підніжжя Монастирської гори. На ній виходило й вікно кімнати, в якій оселився Панас Рудченко.

У протилежний бік вулиця вела до центральної площі міста, оточеної колом державних будинків. Своїми колонами вони змагалися з пам'ятником Слави, поставленим у центрі розкішного дубового парку. Щоб дістатися сюди з Монастирської вулиці, треба обійти архієрейський сад,

на тінявій алеї якого причаїлася древня церквця, яку відвідував колись полковник Пушкар — сподвижник Богдана Хмельницького.

Цією дорогою о дев'ятій годині ранку простував Панас Якович на службу щоденно. На хвилину зупинявся біля розлогих дубів і вчасно з'являвся до полтавського казначейства, де влаштувався працювати помічником бухгалтера.

Повертався з роботи о четвертій, лягав перепочити на канапці, біля якої повісив подарований матір'ю вишиваний рушничок.

У першу неділю пішов оглядати місто. Зір приваблювали не крамниці, в яких кишіли люди, а краєвиди, що відкривалися з гори від собору. Серед дібров і лугів химерно вигиналася, звиваючись вужем, Ворскла. Мовчазне високе небо вкривало своїм спокоем ледве осягну зором далечінь. Ось ніби виринула з надр землі, поповзла долиною велетенська гадюка, дмухаючи задимленою пащею. Вперше Панас Якович спостерігав таке диво. То мчить поїзд по нещодавно прокладеній через Полтаву залізниці Харків — Кременчук. Перша залізниця з'єднала Полтаву з промисловими і торговими містами.

Яксь нестримна сила потягла його вниз, на берег Ворскли, а далі — до залізниці. На станцію прибув пасажирський поїзд. Багато люду вийшло з вагонів — купці, ремісники, чиновники, жандарми. Підійшов до паровоза. Велетенська машина чмихає паром. На машині вештаються машиніст і кочегар. Не встиг гаразд розглянути, як загуdiv паровоз і поїзд рушив.

Стояв, дивився услід. Думки випереджали швидкий рух машини. Що принесе вона моїм землякам? Чи перемога розуму заясніє волею і добробутом для народу? Чи, полегшуючи працю, віддасть та машина свою силу народній справі, чи, може, ще посилить гноблення?

Ось промчав товарний поїзд. Встиг прочитати на вагонах: «Одеса», «пшениця», «борошно». Загуркотів поїзд по мосту через Ворсклу, лише показав свій невловимий хвіст.

Повертаючись, Панас зупинився на Подолі, де було пристановисько чумаків. Слухав чумацьку пісню, і вона звучала прощальним голосінням, що виринало з глибини століть, розносячи кигикання чайки та гомін степових вітрів. Занепокоєний думками, пішов на Монастирську гору, з якої небо здавалося ще вищим, безмежно величним, а земля ніби зомліла в барвистій позолоті, заколисана тишею.

Країна прозорого неба, плідних садів, родючих нив, тихих рік і приязного сонця. Країна тяжких зітхань, жіночої скорботи, гомінких пісень і таємничого шелесту вікових дубів. Любов снів до неї увінчана тортурами... Яке серце може збагнути ці химерні контрасти, не стискаючись до болю?

Тут, на зміну древньої стоянки скіфів — скотарів та хліборобів — оселилися слов'яни, що витримували напади печенігів, половців і зазнали руйнівної навали татаро-монголів. Минали століття, й підіймалась з руїн стара Лтава, щоб розквітнути славним містом, прибравши ім'я Полтави.

Оглядаючи Хрестовоздвиженський монастир, Панас Якович в його архітектурі читав історію міста, пізнавав у мистецькому ліпленні й різноманітності форм епохи козацького ренесансу на Україні. Недаремно славетний Мартин Пушкар заснував монастир на найвищій горі саме в роки визвольної війни українського народу проти іноземного панування. З високої, на сорок п'ять метрів, дзвіниці далеко видно Лівобережжя.

Не раз ступала на цю гору нога Івана Котляревського. Малював цей монастир Тарас Шевченко.

Широкі простори відкриваються звідси на північ, на схід і на південь. Ледь леліє в сизій імлі Ворскла, пригортаючи до своїх кучерявих берегів задумливі села й хутори. Уявлялося Панасові, що він з цієї гори побачив широкі простори світу. Вдихав повітря, наче пив джерельну воду. Відчував, як вливалася в нього нова сила й мужність. Кому віддати її? Де знайти побратимів, щоб прямувати до високої мети, до якої лежить давно наболіла душа?

Уже сховався з гори, як його зупинив середніх років громадянин, що ніс скрипку в футлярі. Пронизливий, наче кепкуючий вираз карих очей, злегка посивіле волосся та розкуйовджені вуса надавали йому вигляду якоїсь стихійної впертості й незалежності.

— Ви не тутешня людина? — запитав приязно твердим мелодійним голосом. — Вперше зустрічаю на цій доріжці.

— Недавно став тутешнім.

— Отож... Милуєтесь красотами Полтавщини?

— Ці краси для всіх...

— Не всі їх розуміють...

— Вам видніше, якщо ви справді музикант.

— Я лиш любитель... Граю на скрипці. Керую хором, любительським оркестром. Мене звуть Гордій Павлович Гладкий.